Eredics Lilla és Kovai Cecília

A MAGYAR CIGÁNYSÁG[1] A GLOBÁLIS KAPITALIZMUS FÉLPERIFÉRIÁJÁN[2]

Jelen tanulmány a magyarországi cigányság társadalmi helyzetét a globális kapitalizmus félperifériás kontextusában vizsgálja, a világrendszer-elmélet és a marxista osztályelemzés fogalmi kereteit ötvözve. Amellett érvelünk, hogy a cigányság helyzete nem érthető meg pusztán nemzeti vagy etnikai keretben, hanem a globális munkamegosztás hierarchiájába ágyazva szükséges értelmezni. Ennek során a munkaerő-tartaléksereg és a „felesleges népesség" fogalmain keresztül mutatjuk be, miként válik a cigányság egy sajátos, etnicizált osztálypozíció hordozójává. A tanulmány továbbá kiemelt hangsúlyt helyez az empirikus kutatás szerepére. Kiindulópontunk, hogy az empíria nem pusztán az elméleti keretek illusztrációja, hanem azok kritikai újragondolásának alapja is. A konkrét, helyi tapasztalatok képesek rávilágítani olyan folyamatokra, feszültségekre és ellentmondásokra, amelyek az elmélet szemszögéből nehezen láthatóak. Ennek megfelelően a tanulmány kritikai áttekintést ad a hazai cigánykutatás domináns értelmezési kereteiről, rámutatva az etnicitás és osztály dichotóm szembeállításának korlátaira,

1 Bevezető tanulmányunkban – és a lapszám egészében – a „cigány" és a „roma" megnevezéseket egyaránt használjuk. A „cigány" kifejezés használatát elsősorban azért tartjuk fontosnak, mert egyrészt a magyarországi cigány közösségekben a „cigány" és nem a roma az önmegnevezés leggyakoribb formája. Másrészt a „cigány" terminus a cigányságot mint egy adott térben és időben létező társadalmi pozíciót és annak jelentésmezőjét ragadja meg, valamint tükrözi azokat az identifikációs küzdelmeket, amelyek a belső önmegnevezések és a külső, stigmatizáló konnotációk metszetében jönnek létre. Ezzel szemben a „roma" megnevezés a népcsoport semlegesebb, hivatalos elnevezését teszi lehetővé. Ennek megfelelően bevezető tanulmányunkban a „cigányság" fogalmát nem etnikai vagy népcsoport-megjelölésként, hanem reflexív módon törekszünk azokban az esetekben használni, amikor a megnevezés jobban kifejezi e társadalmi pozíció jelentéseit, összhangban azzal, hogy a lapszám célja éppen ennek megértése.

2 A kutatás az NKFI által támogatott FK 138422-es *Mobilitási stratégiák és gazdasági ciklusok – hátrányos helyzetű roma népesség mobilitási stratégiái* című projekt keretében készült.

valamint a globális összefüggések háttérbe szorulására. Empirikus és statisztikai adatokra támaszkodva a tanulmány bemutatja, hogy a magyarországi cigányság jelentős része tartósan kiszorul a stabil bérmunka világából, és a gazdasági ciklusokhoz igazodó, bizonytalan megélhetési stratégiákra kényszerül. E folyamatok szorosan összefonódnak a térbeli egyenlőtlenségekkel, az alacsony iskolázottsággal és az intézményi diszkriminációval. A tanulmány következtetése szerint a cigány-magyar viszony lokális dinamikái csak a globális kapitalista rendszer összefüggéseiben érthetők meg. A cigányság így nem csupán etnikai kategória, hanem egy történetileg rögzült, a félperifériás kapitalizmus által újratermelt osztálypozíció, amelynek megértése több lépték együttes vizsgálatát igényli.

BEVEZETŐ

Lapszámunk abba a társadalomtudományos hagyományba illeszkedik, amely a magyarországi etnikai és osztályviszonyokat a kapitalista világrendszer részeként értelmezi. Ebből a nézőpontból a magyarországi cigányság helyzete nem csak nemzeti vagy állami keretben érthető meg, hanem a globális kapitalizmus részeként, amelyben Magyarország félperifériás pozíciót foglal el: egyszerre hordozza a centrumra és a perifériára jellemző sajátosságokat; „köztes" és „közvetítő" szerepet lát el a tőkés világgazdaság hierarchikus rendszerében. A kelet-európai félperiféria sajátossága, hogy gazdaságilag függ a nyugati centrum országoktól, miközben bizonyos perifériás térségek számára maga is centrumként működik. Bizonyos történeti korszakokban ezt a félperifériás helyzetet kettős függőség jellemezte. Például az államszocializmus kései korszakában a kapitalista centrumoktól való pénzügyi-gazdasági függőség legalább annyira meghatározó volt, mint a Szovjetuniótól a politikai-katonai függés (Éber et al. 2014, 2019). A magyarországi cigányság társadalmi helyzetét nagyban befolyásolja ez a pozíció, és lapszámunk egyik fontos célja, hogy ezeket a hatásokat figyelembe vegyük. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy háttérbe szorítanánk a nemzetállami keretből adódó társadalomtörténeti sajátosságokat, ahogy azt sem, hogy megfeledkeznénk az állam alatti lokális szintek – városok, falvak – fontosságáról. Épp ellenkezőleg, lapszámunkban törekszünk eleget tenni annak a bonyolult feladatnak, amely megköveteli a különböző elemzési szintek együttes

figyelembevételét a globális folyamatoktól az állami és lokális szinten át a terepen megélt mindennapi tapasztalatokig.

Tanulmányunkban a magyarországi cigányság helyzetét a munkaerő-tartaléksereg és a felesleges népesség marxi fogalmain keresztül vizsgáljuk, ami lehetővé teszi, hogy e népesség etnicizált osztálypozícióját a globális folyamatokba ágyazva értsük meg (Marx 1949 [1867]). A különböző elméleti fogalmak áttekintése után empirikus tapasztalatokra és statisztikai adatokra támaszkodva tárgyaljuk azokat a társadalmi körülményeket, amelyek a cigányságot a munkaerő-tartaléksereg pozíciójához kapcsolják, majd bemutatjuk e helyzet második világháború utáni történeti alakulását.

Jelen lapszám arra törekszik, hogy az empíria ne pusztán az általunk képviselt elméleti keret illusztrációja legyen. Megközelítésünk szerint az empirikus kutatás mindig magában hordozza a kritika lehetőségét, vagyis képes rávilágítani az adott elméleti és ideológiai keret hiányosságaira. Ez a kritikai erő abból fakad, hogy az empíria konkrét társadalmi kontextusba ágyazódik, amelynek saját történetisége és pozíciója van a globális kapitalizmus rendszerében. Egy borsodi falu cigány közösségeinek vizsgálata például nem hagyhatja figyelmen kívül sem az iparosítás régióspecifikus történetét, sem a cigány–magyar különbségtétel sajátos alakulását és jelenlegi működését. Éppen ezért az empíria nemcsak a vizsgált közösség megélt tapasztalatairól szól, hanem arról is, miként hatják át egymást a különböző társadalmi léptékek: azok a szimbolikus és materiális folyamatok, amelyek felülnézetből egy-egy fogalom mentén talán jól megragadhatóak, a megélt tapasztalatok szintjén bonyolult, ellentmondásos és nehezen értelmezhető kognitív struktúrákban törnek felszínre. A hely- és társadalomtörténet-specifikus komplexitások így teszik lehetővé az elméleti keretek rugalmasabb, árnyaltabb alkalmazását.

Ennek mentén a lapszám esettanulmányokon keresztül tárja fel a magyarországi cigányság társadalmi helyzetét és tapasztalatait. A vizsgált témák között szerepel az oktatás szerepe a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében; a nemi viszonyok és a munkavállalás összefüggései; a mélyszegénységben élő vidéki cigány közösségek létfenntartási stratégiái; a társadalmi mobilitás egyénekre nehezedő terhei; a migráció megélt tapasztalatai; a roma és pro-roma aktivizmus

lehetőségei és korlátai; valamint a rasszizmus erősödésének gazdasági-politikai beágyazottsága. Noha az egyes tanulmányok tükrözik szerzőik elméleti orientációját és kutatói pozícióját, a lapszám egésze amellett érvel, hogy a magyarországi cigányság helyzete csak a globális munkamegosztás tágabb rendszerébe ágyazva érthető meg.

A CIGÁNYSÁG LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSEI

A tudástermelés domináns értelmezési keretei az adott társadalomtörténeti kontextusok materiális és szimbolikus folyamatainak szerves részét képezik (Williams 1977). Éppen ezért a cigányság helyzetének értelmezése nem választható el attól a kérdéstől, hogy milyen episztemológiai feltételek és hatalmi logikák teszik egyáltalán lehetővé a romafókuszú tudományos diskurzust. A magyarországi cigány-tematikában hozzáférhető értelmezési keretek történetileg kialakult hatalmi logikába ágyazódnak – ide sorolhatóak a hazai cigánykutatások megszabott irányai a szocialista államhatalom alatt, és az ezt követő évtizedekben elterjedt, zömmel a centrum társadalmak – USA és nyugat-európai országok – kontextusában született fogalmi keretek is. Az empirikus vizsgálódások gyakran éppen azért válnak elméleti kihívássá, mert a bevett értelmezési keretek nem fedik le maradéktalanul egy Magyarországhoz hasonló félperifériás társadalom sajátosságait. Lapszámunk egyik fő kihívása, hogy miként értelmezhető a magyarországi cigányság helyzete olyan fogalmakkal, amelyek más világrendszerbeli kontextusokban születtek, vagy a fennálló rezsim hatalmi logikáját tükrözik. Noha e fogalmak kétségkívül megkerülhetetlen hivatkozásai pontok, fontos reflektálni arra, hogy más társadalmi-történeti helyzet termékei, így könnyen eltakarhatják a cigány-tematika sajátosságait. Lapszámunkban amellett érvelünk, hogy az alapos empíria megvédhet az elméleti vakfoltok terjedése ellen, hiszen nehezebb művelet kitakarni az „oda nem illő részeket", amikor a terepmunkás kutatása során saját tapasztalatként szembesül velük. A következőkben áttekintjük ezeket a domináns értelmezési kereteket, és bemutatjuk azok korlátait is.

STRUKTÚRA ÉS ÁGENCIA, OSZTÁLY ÉS ETNICITÁS A HAZAI CIGÁNY-TEMATIKÁBAN

A cigány-tematika – és általában a kisebbségi tapasztalatok – fősodrú értelmezéseit jellemzően a struktúra és ágencia, valamint a kulturális, etnikai és gazdasági viszonyok vizsgálatának fogalmi keretei alakítják. E diskurzusok egyben arról is árulkodnak, hogy a tudástermelés miként viszonyul a hatalomhoz, és mindez milyen horizontot nyit a hatalmi struktúrák kritikájának. Nem véletlen, hogy a cigányság a tudományos és közpolitikai diskurzusban gyakran az aktuális válságok tüneteként, illetve a válságkezelési kísérletek lakmuszpapírjaként jelenik meg (Kovai 2017; Kovai és Puskás 2023; Pulay 2018).

A cigánykutatások első fontos szociológiatörténeti pillanatát Magyarországon a Kemény István vezette 1971-es országos felmérés jelentette, amely irányt szabott a következő évtizedek munkáinak. Jelentősége abban áll, hogy láthatóvá tette: az államszocialista rezsim asszimilációs ígéretei ellenére a cigányság, mint „felszámolandó szociális probléma" nem szűnt meg (Kemény 1972). Bár a kutatás kritizálta az államhatalom egyenlőtlenségeket újratermelő működését, a kritika az államhatalmi rezsim logikájából fogalmazódott meg, amelyben a cigányság kérdése egy beillesztendő társadalmi réteg szociális kérdése maradt (Kovai 2017). Ebből az értelmezési keretből egyrészt könnyen kimarad az etnikai identitás kérdése, hiszen a „cigányság" pusztán egy felszámolandó társadalmi réteg, ebből fakadóan nehezen ragadható meg a kulturális és gazdasági viszonyok összefonódása, másrészt pedig a szigorúan államfókuszú kritikai attitűd miatt kimaradnak a tágabb (globális, nemzetközi) strukturális és hatalmi folyamatok hatásai a cigányság helyzetére és a kutató pozíciójára (Kovai 2017; Kovai és Puskás 2023).

A cigány-tematika a 2000-es években jellemzően továbbra is az etnikai és a strukturális dimenziók dichotóm, vagy-vagy logikáját tükrözte: a diskurzus tétje jellemzően az volt, hogy egy adott jelenséget – például a korai gyermekvállalást – az etnicitásból vagy a szegénységből fakadó viselkedésként értelmezzünk. A Ladányi-Szelényi és Michael Stewart között kibontakozó emblematikus tudományos vita éppen arról szólt, hogy a cigányság társadalmi helyzete az osztálypozíció vagy a kulturális-etnikai kategóriák mentén válik-e megra-

gadhatóvá (Ladányi és Szelényi 2005; Stewart 2005). Ahogy Kovai és Puskás írja, Ladányiék szerint a cigányság helyzete alapvetően strukturális-gazdasági okokra vezethető vissza, ezért az „etnikai sajátosságok" hangsúlyozása félrevezető. Stewart ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy ha kizárólag a strukturális kényszereket nézzük, akkor nem látjuk az egyének mozgásterét és megküzdési stratégiáit, amelyeket ő maga kulturális és etnikai sajátosságként azonosít (Kovai és Puskás 2023). Az a szemlélet tehát, hogy a társadalmi-gazdasági meghatározottságok (struktúra) és az egyéni cselekvőképesség (ágencia), valamint a termelésben betöltött pozíció (osztályhelyzet) és a kulturális, „faji" sajátosságok (etnicitás) valójában kölcsönösen alakíthatják egymást, csak nehezen merülhetett volna fel.

Még azok a kutatások is, amelyek világosan jelezték az osztályhelyzet és az etnicitás összefonódását, többnyire inkább statikus társadalmi pillanatfelvételként értelmezték a cigányságot érintő társadalmi egyenlőtlenségeket. A rendszerváltás társadalmi-gazdasági következményei nyomán a 2000-es években számos kutatás született az oktatás, a foglalkoztatás, a szociális ellátórendszer és a diszkrimináció területén. Szalai, Neményi, Ladányi, Szelényi és mások munkái kulcsszerepet játszottak annak bemutatásában, hogy a politikai és gazdasági átalakulásokból fakadó hatalmi viszonyok hogyan formálták a cigányság sérülékeny társadalmi helyzetét (Bihari és Kovács 2006; Ladányi és Szelényi 2005; Neményi és Szalai 2005; Szalai 2000). Ugyanakkor az intézményi kirekesztő struktúrák vizsgálata mellett a globális és lokális szintek összefüggéseinek feltárása háttérben maradt a hazai romafókuszú szociológiában (Kovai 2017; Kovai és Puskás 2023). Mindez összhangban állt a nyugati társadalomtudomány ekkor beáramló trendjeivel, amelyek a marxista osztályfogalom helyett a rétegződéskutatásra építettek. Ez a megközelítés mérte és kategorizálta a társadalmi-gazdasági különbségeket, de elfedte azok relációs és konfliktuális dimenzióit, valamint globális politikai-gazdasági összefüggéseit (Éber 2021; Éber és Gagyi 2014; Pulay 2018).

CENTRUMDISKURZUSOK ÉS HEGEMÓN KISEBBSÉGI NARRATÍVÁK

Mindeközben a centrumországok is kitermelték a maguk romafókuszú tudományos diskurzusait. A félperifériás térségek demokratikus átrendeződése és az EU keleti bővítése magával vonta azt a tudományos és közpolitikai igényt, hogy az alapvetően szétszórtan élő, történetileg sajátosan beágyazott, heterogén roma közösségeket az úgynevezett „európai projektben"[3] elhelyezzék, és annak ellenőrzési logikája alá vonják – immár mint Európa „legnagyobb etnikai kisebbségét" (Pulay 2018). Ez különösen jól mutatja, hogy a cigányság a tudományos tudástermelésben is a centrum–periféria hierarchián keresztül válik releváns „problémává": a kelet-európai romák többnyire akkor kapnak figyelmet, amikor a nyugat-európai országok a bevándorlás problematikája révén saját területükön szembesülnek a posztszocialista félperiféria „cigányügyével". Az „európai projekt" kontextusában a romák helyzete a posztszocialista átrendeződés, a kelet-európai bővítés, a 2008-as, illetve a későbbi migrációs válságdiskurzusokban jelenik meg, egyrészt a fejlődés és társadalmi felzárkózás, másrészt a migrációhoz kapcsolódó biztonsági fenyegetés szemszögéből.

A fejlődés és a biztonság kérdései itt valójában ugyanannak a nézőpontnak a két oldalát jelentik, amely a romákat és az „őket kitermelő" kelet-európai félperifériás anyaországokat egyaránt a centrum hatalmi logikájának rendeli alá. Ebben az olvasatban a cigányság statikus, elszigetelt, fejlesztendő vagy problémát jelentő társadalmi kategóriaként jelenik meg. Van Baar (2019) szerint ez a megközelítés ugyanannak a gyarmati projektnek a része, amelyet az Európai Unió ezúttal nem a gyarmati múltú globális Délen, hanem a „saját", kelet-európai terepein hajt végre – a kiszolgáltatott, olcsó és ezért könnyen eldobható munkaerő felszívásának és fegyelmezésének logikája mentén. Ez a logika ugyanabból a tágabb tudáselméleti keretből táplálkozik, mint az a diskurzus, amely a gazdasági és kulturális, illetve az ágencia és struktúra dimenzióit merev dichotómiába rendezi, s ezzel a hatalom kritikáját a nemzetállami keretek közé szorítva elfedi a globális összefüggéseket.

3 Az „európai projekt" kifejezés itt az európai integráló politikai, gazdasági és ideológiai folyamatára utal, amelyet a kritikai szakirodalom gyakran a neoliberalizmus, a fehér civilizációs identitás és a modernizációs diskurzusok hordozójaként értelmez (vö. Bhambra 2022; Boatcă 2015; Gill 1998).

Számunkra ezzel szemben éppen az az érdekes, hogy miként kapcsolódnak össze a strukturális pozíciók és a kulturális, szimbolikus értéktermelés globális és lokális folyamatai.

E narratívák kritikájaként, az etnikai kisebbségi lét komplexebb megragadásának szándékával olyan fogalmi keretek is megjelentek a hazai cigány-tematikában, amelyek eredetileg a centrumországok rasszizált kisebbségi tapasztalataiból nőttek ki. Több ilyen fogalom már beépült a cigánysággal kapcsolatos társadalomtudományos diskurzusba, például a „gettó" vagy a „szegregáció" terminusai, amelyek afroamerikai tapasztalatokból erednek és már az 1990-es évektől kezdve elterjedtek Kelet-Európában is. A szintén centrum-gyökerű posztkoloniális kritikai társadalomtudományok, valamint az interszekcionalitás fogalma a 2010-es évektől váltak meghatározó hivatkozási pontokká (Babkou 2012; Crenshaw 1991; Mbembe 2008). E fogalmak átvétele mögött az az előfeltevés, hogy a romák helyzetéről szóló tudományos és közpolitikai kérdésfeltevések, valamint az arra adott válaszok ugyanannak a globális, gyarmati projektnek a kivetülései, amely más, rasszizált társadalmi csoportok elnyomását is kitermeli. E diskurzusok célja egyúttal az is, hogy elkerüljék az etnicitás mint merev elemzői kategória csapdáit, amely nem képes megragadni a roma közösségek sokféleségét, amely a nagyon eltérő nemzeti és birodalmi kontextusokból fakad (Pulay 2018). Ehelyett ezeken a fogalmakon keresztül a kapitalista gyarmati logika komplex viszonyrendszerének és „rasszizáló" hatalmi mechanizmusainak részeként értelmezhetőek a cigányság tapasztalatai (Grosfoguel 2011). E fogalmak térnyerése szorosan összefonódik a romák tudományos és aktivista törekvéseivel – éppen azért, mert az ágencia, a megélt tapasztalatok és identitás kérdéseit az „alárendelt" szemszögéből, egy szélesebb, globális viszonyrendszerben kísérlik megragadni (Kóczé 2010, 2011, 2014, 2016; Kóczé et al. 2017)

Ezeknek a fogalmi kereteknek az ismerete és kellő kritikával történő alkalmazása elengedhetetlen a magyarországi cigányság helyzetének megértéséhez, hiszen számos párhuzam mutatható ki más kisebbségi csoportok tapasztalataival. A centrumkörnyezetben kialakított elméleti kategóriák gyakran ernyőfogalomként működnek: előnyük, hogy hasznosak a strukturális alárendelés megértéséhez, jól rezonálnak a nemzetközi tudományos és politikai diskurzusokkal, és

ezáltal alkalmasak forrásszerzésre és figyelemfelkeltésre (vö. Balázs 2026). Analitikus erejük ugyanakkor korlátozott, mivel elfedhetik a társadalmi-történeti helyzetek közötti különbségeket (Pulay 2018). Ha reflexió nélkül alkalmazzuk őket, hajlamosak lehetünk figyelmen kívül hagyni az adott félperifériás kontextus (jelen esetben Magyarország) társadalmi és gazdasági folyamatait és a helyi interetnikus viszonyok történetiségét. Erre figyelmeztet Pulay Gergely „kiegyenlítetlen összehasonlítások" (*unbalanced comparison*) fogalma, amely Wacquant nyomán éppen azt a gyakorlatot írja le, amikor a centrumországokban kialakított fogalmakkal próbáljuk értelmezni a félperiféria vagy periféria sajátos társadalmi jelenségeit. Ez a megközelítés lemond arról, hogy önértékükön értsük meg e jelenségeket, és ezzel hozzájárul a centrumországok értelmezési hegemóniájának fenntartásához (Pulay 2018). E probléma áthidalására az analógia fogalmát tartjuk alkalmas eszköznek. Az analógia – „olyan, mint…, de nem teljesen ugyanaz" – logikája tág értelmezési mozgásteret nyit, mivel egyszerre teszi lehetővé a hasonlóságok és különbségek figyelembevételét.

AZ ANALÓGIÁK MŰKÖDÉSE: CIGÁNYSÁG MINT ETNICIZÁLT OSZTÁLYPOZÍCIÓ

Miközben a lapszám célja a magyarországi cigányság helyzetének önértékükön való megértése, fontos hangsúlyozni, hogy e közösség egyik meghatározó sajátossága éppen az, hogy saját helyzetük megélésében maguk is gyakran analógiákra hagyatkoznak. Az afroamerikai kontextusból vett fogalmak, mint „gettó" vagy szegregáció" nemcsak a társadalomtudósok értelmezéseiben jelennek meg, hanem a mindennapi gyakorlatokban is. A cigánytelepi házak falán afroamerikai rapsztárok képei lógnak, jelezve, hogy a „kiegyenlítetlen összehasonlítások" nem korlátozódnak az akadémiai diskurzusra. A telepi fiatalok afroamerikai mintára magukat gyakran „gettósnak" nevezik, ami számukra a vagányság szimbólumaként működik. Ez összefügg azzal, hogy a cigánysággal való közvetlen azonosulás sokkal több konfliktussal és bonyodalommal jár. Az analógiák ily módon egyszerre kínálnak menekülési lehetőséget a cigánysághoz tapadó bántó jelentésektől, és teszik megélhetővé a cigány identitást, hiszen olyan csoportokhoz

kapcsolják őket, akik kevésbé stigmatizáltak a nyilvánosságban. Az afroamerikai referenciák mellett a latin-amerikai, dél-európai vagy arab kulturális minták is gyakran szolgálnak legitimációs keretként a cigánysággal való azonosuláshoz. Mindez azt mutatja, hogy a cigányság tapasztalatának elbeszélése több társadalmi színtéren is az egyenlőtlenségek rendszerébe ágyazódik, és számos kényszerű közvetítésen keresztül történik.

A kérdés, hogy miért van szükség a telepi fiatalok számára más – sokszor szintén marginalizált – csoportok identitásának „felvételére" ahhoz, hogy saját helyzetükről beszélhessenek, közvetlenül elvezet lapszámunk következő alapvetéséhez, vagyis, hogy a cigány-tematikát az osztályhelyzettel összefüggésben érdemes vizsgálni. Ez nem jelenti azt, hogy a „cigány" pozíciót egyetlen meghatározott osztályhelyzettel azonosítanánk, még akkor sem, ha minden kutatás szerint a cigányság jelentősen felülreprezentált a társadalom legalsó rétegeiben. Vizsgálatunk arra irányul, miként kapcsolódik össze az etnicitás és az osztályhelyzet a kapitalizmus magyarországi történetében, és ez hogyan alakítja azok életét, akiket az adott társadalmi kontextusban cigányként tartanak számon. Magyarországon a cigányság és az előnytelen társadalmi pozíció szorosan összefonódik mind a többségi társadalom, mind az érintettek percepciójában. A cigányság így nem pusztán etnikai kategóriaként jelenik meg, hanem a szegénység fenyegető tapasztalataival és jelentéseivel átszőve. Ez hatással lehet azok életére is, akik középosztályi helyzetük mellett vállalják cigányságukat, vagy a környezetük tartja őket cigánynak. Következésképpen a cigányság társadalmi helyzetét és jelentéseit szükségszerűen az osztálykérdés összefüggésében kell értelmezni: bevezetőnk azt mutatja meg, miként válik a cigányság a szélesebb gazdasági és politikai folyamatok részeként egy sajátos, etnicizált osztálypozícióvá.

A globális kapitalizmus második világháború utáni magyarországi történetében a cigányság helyzetét döntően a formális bérmunka rendszerébe való integráció állapota határozta meg. A cigányság jelentős részének társadalmi státuszát alakító osztálypozíciót a munkaerő-tartaléksereg fogalmával írjuk le, melynek lényege, hogy a termelésben betöltött pozíció jellemzően instabil, részleges, nem jelent állandó bérmunkát (Czirfusz et al. 2019; Marx 1949 [1867]). Fontos hangsúlyozni, hogy nem minden roma származású ember él ebben az előnytelen

társadalmi helyzetben, és nem mindenki roma, aki a munkaerő-tartalék sérülékeny pozíciójában kénytelen megélhetését biztosítani. Ugyanakkor a magyar kontextusban az etnikai dimenzió – jelen esetben a cigányság – és a munkaerő-tartalékhoz kötődő hátrányos osztályhelyzet az elmúlt évtizedekben oly mértékben összekapcsolódott, hogy ez a pozíció maga is etnicizálódott. Ennek következtében nemcsak a roma, hanem az ebben a helyzetben élő nem roma egyének is kénytelenek ehhez az etnicizált jelentésmezőhöz viszonyulni.

A munkaerő-tartaléksereg fogalma számunkra több szempontból is termékeny. Egyrészt globális összefüggésbe helyezi a nemzeti vagy lokális keretben érzékelt társadalmi jelenségeket – például a cigány–magyar viszonyt –, valamint ezeket a világgazdaságban zajló gazdasági és politikai folyamatokkal köti össze. Másrészt egy keretben teszi értelmezhetővé az etnicitás és az osztályviszonyok összefonódását, rámutatva, hogy a szegénység tapasztalata eltérő kényszerekkel és lehetőségekkel jár a „cigány" és a „magyar" pozíciókban. Végül, a fogalom arra is rávilágít, hogy az osztálystruktúra egyes szegmenseit – főként a vidéki Magyarországon – alapvetően a stabil, állandó bérmunkához való hozzáférés szervezi (Kovai 2017; Nagy 2020; Szombati 2018; Virág 2010).

A fent említett analógiák gyakran hasonló osztályhelyzet mentén alakulnak, az analógia tárgyaként használt csoportok ugyanis sok esetben a kapitalista világrendszer munkamegosztásában hasonló pozíciót foglalnak el, mint a magyarországi cigányság: afroamerikaiak, Nyugat-Európában élő bevándorló csoportok. A faji/etnikai alapon fenntartott egyenlőtlen viszonyok – az afroamerikaiak paradigmatikus esete, a gyarmatosítás gazdasági folytonosságai vagy a centrumországok bevándorlás-diskurzusai – ugyanis a kapitalista világrendszer globális munkamegosztását működtetik, mindenekelőtt az alacsony képzettségű, olcsó munkaerő folyamatos biztosításán keresztül. Az analógiák tehát e hasonlóság mentén működnek. Vagy éppen ellenkezőleg, ezek az analógiák, amelyeket a szegénységben élő cigány közösségek fiataljai alkalmaznak, az osztályhelyzet és a faji/etnikai hovatartozás közötti szoros átfedést kívánják oldani. A latin, arab zenei és kulturális világ analógiái enyhíthetik az előnytelen osztályhelyzet szégyenét, amely a globális munkamegosztás rendszere a cigánysággal köt össze.

A cigány–magyar különbségtétel hierarchiáit e tág rendszer részeként, de a félperiféria sajátos történeti beágyazottságán belül értelmezzük. A következőkben ezért az osztályszerkezet felől – a formális bérmunkához való hozzáférés és a munkaerő-tartaléksereg dinamikái mentén – bontjuk ki részletesen e viszony alakulását. Négy, elemzésünk szempontjából meghatározó sajátosságot emelünk ki a továbbiakban: (1) a formális, állandó bérmunkához való hozzáférés ciklikus jelenlétének hatását a megélhetési stratégiák, identifikáció és az etnikai viszonyok alakulására; (2) az osztályhelyzet kiemelt szerepét az etnikai hovatartozás és besorolás folyamataiban; (3) az asszimilációs kényszer meghatározó voltát a cigány–magyar különbségtételben; és (4) a térbeli-településszerkezeti elhelyezkedés következményeit.

A CIGÁNYSÁG JELENLEGI TÁRSADALMI HELYZETE

Térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek által meghatározott összetett rendszer az, amely a cigány népesség egy jelentős részét a munkaerő-tartaléksereg előnytelen társadalmi pozíciójában tartja. A cigányság helyzetét éppen azért nehéz számadatokban megragadni, mert nem rögzített, hanem folyamatosan mozgásban lévő társadalmi pozíció, ami szorosan összefonódik az osztályhelyzet alakulásával. A szakértői becslések a népszámlálási adatoknál három-négyszer magasabbra, mintegy 600 ezer – 1 millió főre teszik a roma népességet (Bernát 2018; Hablicsek et al. 2019; Pénzes, Tátrai és Pásztor 2018).

A cigányság lélekszámának megbecsülése tehát nem pusztán demográfiai kérdés, hanem összetett társadalmi folyamatokhoz kötődik. Az eltérések a kategória határainak átjárhatóságát tükrözik: egyes személyek és csoportok társadalmi helyzetüktől függően időnként a cigánysághoz sorolódnak, máskor pedig kívül maradnak rajta. Ezt bizonyítja, hogy a társadalomtudományban máig vita tárgya, hogy az önbesorolás vagy a környezet általi besorolás ad-e érvényesebb etnikai képet; a gyakorlatban azonban mindkét megközelítés hasonló korlátokba ütközik: minél magasabb társadalmi pozícióban van valaki, annál kevésbé „látszik” cigánynak a környezete szemében, míg az alsóbb

osztályhelyzetben élőket könnyebben azonosítják a cigánysághoz tapadó stigmatizáló jelentésekkel.[4]

Továbbá a változó számadatok összefüggésben állnak a cigányságot tematizáló társadalompolitikai kontextussal. Például, míg 2011-ben 315 583 fő vallotta magát cigány/roma nemzetiséghez tartozónak, 2022-ben 209 909 fő (KSH 2014, 2023). A 2011-es népszámlálás két évvel a romák elleni gyilkosságsorozat után, paramilitáris szervezetek rendszeres vidéki felvonulásai közepette, a szélsőjobboldali Jobbik parlamentbe jutásával egy időben zajlott. Ebben a közhangulatban a cigány identitás felvállalása kockázatosnak tűnhetett, ugyanakkor az *Ide tartozunk* mozgalom – Setét Jenő kezdeményezésére – széles aktivista hálózattal buzdította etnikai származásuk vállalására a romákat. Így a népszámlálás formálisan fenyegető aktusa sok helyen az identitás kollektív felvállalásának emancipatorikus gesztusává vált. A 2022-es népszámlálás egy sokkal békésebb helyzetben találta a magyarországi cigányságot: az ország túljutott a 2008-as válságon, a munkanélküliség jelentősen csökkent, és a cigány-tematika háttérbe szorult a közbeszédben. Ez a helyzet inkább kedvezett az asszimilációs stratégiáknak. Emellett a népszámlálást ezúttal nem előzte meg az *Ide tartozunk* mozgósító tevékenysége – Setét Jenő halála és a civil társadalom fokozatos leépülése ezt már nem tette lehetővé.

A cigányság helyzetének megragadását a kulturális heterogenitás is bonyolítja, hiszen a magyarországi cigányság nyelvészeti, néprajzi és történeti szempontok alapján három fő csoportba sorolható. A legnagyobb a magyar anyanyelvű romungrók csoportja, amely a teljes cigányság mintegy 75-80%-át teszi ki. Körükben a legerőteljesebb az asszimiláció, és a szocialista korszak proletarizációs folyamatai is

4 Az önbesorolás módszertani megközelítése abból indul ki, hogy az számít cigánynak, aki annak vallja magát. Ez azonban instabil mérce, hiszen a cigánysággal való azonosulás a társadalmi helyzet, a diszkrimináció és a rasszista közbeszéd intenzitásának függvénye is lehet. Tereptapasztalataink alapján nem ritka, hogy valaki hosszabb ideig irrelevánsnak éli meg cigány származását, majd új élethelyzetekben ismét fontos identitáselemként jelenik meg számára. Ugyanígy előfordulhat, hogy valaki a népszámláláson vagy egy interjúhelyzetben nem vállalja fel cigány identitását, miközben más kontextusokban könnyen azonosul vele. A környezet általi besorolás ezzel szemben abból indul ki, hogy azt tekintjük cigánynak, akit a környezete annak tart, lévén, hogy a társadalmi lehetőségeinket alapvetően meghatározza, hogy a minket körülvevő társadalmi viszonyokban milyen pozícióban jelenünk meg.

leginkább őket érintették, ami máig erősen a formális bérmunka elérhetőségéhez köti társadalmi pozíciójukat. Az oláh cigányok aránya mintegy 12-17%, ők a 19. század második felében érkeztek Magyarországra, közösségeikben a romani nyelv több változata fennmaradt, ami a tradicionálisabb kulturális és foglalkozási (főként kereskedelem) minták továbbélésével jár együtt. A beások 6-8%-ot tesznek ki, eredetileg a román nyelv egyik dialektusát beszélték, de ma többségük magyar anyanyelvű, és főként Nyugat-Dunántúl aprófalvas, paraszti hagyományokkal rendelkező régióiban élnek (Kállai 2015). A három csoport közötti különbségek nem merevek, az asszimiláció, a népességmozgások és a vegyes házasságok folyamatosan oldják a határokat. Könnyen megtörténhet például, hogy egy oláhcigány és romungró házaspár gyermekei attól függően fognak egyik vagy másik csoport jellemzőivel bírni, hogy melyik szülő rokonsága, társadalmi beágyazottsága bír nagyobb érzelmi és anyagi erőforrással.

A csoporthovatartozás mellett a helyi cigány közösségek életmódját, lehetőségeit és identitását legalább ennyire meghatározza az adott régió, város vagy falu társadalomtörténete és aktuális társadalmi helyzete. Más stratégiákat alakít ki egy dél-dunántúli aprófalvas környezet, ahol az iparosodás történetileg gyenge lábakon állt, és megint mást egy iparváros és vonzáskörzete, ahol a proletarizáció formálta a társadalmi viszonyokat. A létfenntartási stratégiák faluról falura, városról városra is változnak, hiszen azok függnek a helyi társadalomtörténeti adottságoktól, a cigány közösség történeti beágyazottságától, valamint a többségi társadalom sajátos szerkezetétől és gazdasági stratégiáitól, amelyekhez a helyi cigányság alkalmazkodni kényszerül. Ez azt jelenti, hogy a „cigány pozíció" nem pusztán egy történetileg meghatározott etnikai hovatartozás, hanem viszonyrendszerekben formálódó társadalmi helyzet is (vö. Nagy 2020, Ladányi–Szelényi 2004).

A kulturális és etnikai heterogenitás ellenére a társadalmi indikátorok viszonylag homogén képet mutatnak: a cigányság többsége az alsó társadalmi rétegekhez tartozik. A népesség kétharmada falvakban vagy kisebb városokban, döntően az ország legelmaradottabb régióiban és gyakran szegregált terekben él (Pénzes, Tátrai és Pásztor 2018). A kedvezőtlen térbeli eloszlás a munkaerőpiaci helyzettel is összefügg: a teljes népesség munkanélküliségi rátája 2023-ban nagyjából 4% körül mozgott, miközben a roma munkanélküliség – a KSH

fenntartható fejlődési indikátorai szerint – 2019-ben 17% körül volt, 2022-re 17,6%-ra, 2023-ra pedig 20%-ra emelkedett (KSH 2023). A foglalkozások jellegét tekintve elmondható, hogy a romák döntően a bérmunkapiac legalsó szegmenséhez tartozó munkákban (építőipari segédmunka, összeszerelő üzemek, mezőgazdaság) dolgoznak. Ezek a munkák gyakran ideiglenes, kölcsönzött vagy alkalmi jogviszonnyal, valamint ingázással járnak, ami tartós kiszolgáltatottságot és a stabil bérmunkához kötődő előnyökhöz (hitel, nyugdíj, fizetett szabadság) való korlátozott hozzáférést jelent.

A munkaerőpiaci pozíciók szorosan összefüggnek az iskolázottság szintjével. A 15 év feletti cigány népesség több mint háromnegyedének legmagasabb végzettsége legfeljebb a nyolc általános, míg a teljes népességben ez az arány egyharmad. Képzettség nélkül rendkívül nehéz állandó, formális bérmunkához jutni. Bár az oktatási expanzió a roma fiatalokra is kiterjedt, ma a tényleges választóvonal a szakképzettség/érettségi megszerzése: a 16-19 éves roma fiataloknak mindössze 58%-a jár valamilyen oktatási intézménybe (szemben a nem romák 85%-ával), a 18-22 éves korcsoport 86%-a már iskolarendszeren kívül van, miközben nem roma kortársaiknál ez az arány csak 43% (Bernát 2018). A roma fiatalok többsége tehát még azelőtt kiesik az oktatási rendszerből, hogy a munkaerőpiacon hasznosítható képzettséget szerezne. Ez szorosan összefügg azzal, hogy a magyar oktatási rendszer az egyik legegyenlőtlenebb az EU-ban (Varga 2023). Az osztályhelyzet alapú szelekció a rendszer minden szintjén érvényesül, és a szegénységben élő roma gyerekek esetében etnikai szegregációval párosul. A hátrányos helyzetű gyerekek szegregációs mutatója folyamatosan nő, miközben a roma tanulók aránya a homogén hátrányos helyzetű osztályokban már húsz éve is jelentős volt (Havas és Liskó 2005).

Az egészségi állapot mutatói szintén súlyos különbségeket jeleznek. A romák várható élettartama közel tíz évvel alacsonyabb, és számos betegség – például a szív- és érrendszeri, illetve a légzőszervi megbetegedések – esetében rosszabb mutatókat produkálnak. E hátrányok nagyrészt a fent ismertetett társadalmi helyzet következményei: az egészségkárosító munkakörök, a kedvezőtlen térbeli elhelyezkedés és a színvonalas ellátáshoz való korlátozott hozzáférés, valamint az intézményi diszkrimináció egyaránt hozzájárulnak a rossz egészségügyi mutatókhoz (Kovai 2017).

A fenti indikátorok nem pusztán a halmozott depriváció állapotát írják le, hanem egy történetileg változó, osztályalapú cigány–magyar relációt tükröznek. E viszonyrendszert a világrendszer tágabb folyamatai – a kapitalista felhalmozás perifériás és félperifériás logikái, a munkamegosztás nemzetközi hierarchiái, valamint a posztszocialista társadalomszerkezeti dinamikák – formálják. Ezek a folyamatok, valamint a velük összefüggésben létező társadalomtörténeti sajátosságok abba az irányba tolták a magyarországi cigányság társadalmi helyzetét, hogy az a munkaerő-tartalék előnytelen pozíciójában rögzüljön. Nem pusztán a fent felsorolt társadalmi indikátorok miatt (oktatás, térbeli és munkaerőpiaci helyzet), hanem azért is, mert az asszimilációs nyomás hatására az ebből a társadalmi pozícióból kiemelkedők sok esetben már nem számítottak cigánynak a környezetük számára és magukat se feltétlen vallották annak (Nagy 2018, 2020; Dupcsik 2009; Ladányi 2005). A későbbiekben tárgyalt asszimilációs nyomás több évszázados működése azt eredményezte, hogy a cigányság és a munkaerő-tartaléksereg előnytelen osztályhelyzete még jobban összefonódott.

MUNKAERŐ-TARTALÉKSEREG ÉS FELESLEGES NÉPESSÉG: EGY OSZTÁLYPOZÍCIÓ A GLOBÁLIS MUNKAMEGOSZTÁSBAN

Az, hogy egy meghatározott társadalmi csoport hogyan fér hozzá az élet újratermeléséhez szükséges erőforrásokhoz – munka, lakhatás, természeti erőforrások, energia, oktatás és egészségügyi ellátás – szorosan összefügg a tőkefelhalmozás logikájával. A formális bérmunkához való korlátozott hozzáférés bizonyos társadalmi csoportok számára nem átmeneti állapot, hanem gazdasági ciklusokon átívelő tapasztalat, amely a tőkefelhalmozás feltételeként működik (Bhattacharya 2017; Fraser 2014; Patel és Moore 2019). Ez biztosítja, hogy egyes csoportok alacsonybérű, könnyen mozgósítható és könnyen elbocsátható munkaerőként álljanak rendelkezésre – azaz létrejöjjön a formális bérmunkából részben kiszorulók munkaerő-tartalékserege (Foster et al. 2011; Marx 1949 [1867]). Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a fogalmak – főként a munkaerő-tartaléksereg – viszonylagosak. Ezt jól mutatja például, hogy az alacsony státuszú magyar munkavállalók Nyugat-Európában

a helyi munkaerőpiac tartalékseregét alkotják, míg a hazai társadalmi struktúrában inkább bérmunkás rétegként jelennek meg.

A munkaerő-tartaléksereg és a „felesleges" népesség megnevezés marxi eredetű fogalmak, de eltérő hangsúlyokat hordoznak. A munkaerő-tartaléksereg a kapitalizmus működéséhez szükséges, ciklikusan mozgósítható munkaerőre utal, akiket a tőke bármikor képes visszaszívni a formális munkaerőpiacra, majd szükség esetén el is tud bocsájtani. A felesleges népesség pedig olyan csoportokat jelöl, akik egy adott gazdasági ciklusban nem találnak helyet ott, tartósan és strukturálisan kívül rekednek a formális munka világán, és csak más – például közmunka, informális gazdaság, szociális támogatások vagy kriminalizáció – csatornákon keresztül integrálódnak a rendszerbe. Egyik kategória sem jelenti azonban a kapitalista termelésből való teljes kizáródást: a munkanélküli népesség mindkét esetben sajátos módon kapcsolódik a tőkefelhalmozás logikájához (Rajaram 2018).

Esetünkben a felesleges népesség és munkaerő-tartaléksereg közti különbség egyazon népesség különböző gazdasági ciklusokban elfoglalt pozícióját jelenti.[5] A formális munkaerőpiac szempontjából „felesleges" népességről akkor beszélünk, amikor elhúzódó válságciklus zajlik, mint például a rendszerváltás utáni évtizedekben, amikor a foglalkoztatottság szintje tartósan alacsony maradt Magyarországon. Ez az elhúzódó válságciklus a képzetlen, vidéki perifériákon élő népességet érintette elsősorban, köztük is kiemelten a szegregátumokban élő romákat. A „felesleges" népességből azonban könnyen munkaerő-tartaléksereg válhat, ha a bérmunka expanziója, vagy gazdasági fellendülés zajlik –, mint például a 2010-es évek második felében, amikor a képzetlen roma népességre is szükség lett. Magyarország éppen azzal tudott beszállni a külföldi tőkéért folytatott versenybe, hogy népes és olcsó munkaerő-tartalékkal rendelkezett, beleértve a vidéki perifériákon élő romákat is (vö. Durst 2026).

A munkaerő-tartaléksereg tehát a tőkefelhalmozás alapvető feltétele. A 2020-as évek Magyarországán a Covid utáni időszak világosan

5 A továbbiakban elsősorban a munkaerő-tartaléksereg kifejezést használjuk, mivel ez pontosabban jelzi e népesség szerepét a tőkefelhalmozás folyamataiban. Ugyanakkor a felesleges népesség terminus erőteljesebben ragadja meg e csoportok lokális érzékelését válságperiódusok idején, ezért amikor ezt az aspektust tartjuk hangsúlyosnak, a felesleges népesség megnevezést alkalmazzuk.

megmutatta, hogy a munkaerőhiány – vagyis a tartaléksereg kimerülése – komoly akadályokat gördít a tőke felhalmozásának útjába. Egyrészt, a könnyen mozgósítható munkaerő-tömegek hiányában a bérek kontrollja nehézzé válik: szűkös tartaléksereg esetén a dolgozók kedvezőbb alkupozícióba kerülnek, ami a vállalatok profitabilitását veszélyezteti. Másrészt, a tartaléksereg szükséges ahhoz, hogy a cégek rugalmasan tudjanak alkalmazkodni a termelési és szolgáltatási ciklusok váltakozásához (vö. Durst 2026). A munkaerő-tartaléksereg léte konjunktúra idején biztosítja a gyors munkaerő-bevonást, visszaeséskor pedig lehetővé teszi a foglalkoztatottak elbocsátását. A tartaléksereghez tartozó népesség életstratégiáit is e ciklikusság alakítja: megélhetésüket jellemzően a formális bérmunkán kívüli bevételekkel – alkalmi és informális munkákkal, kereskedelmi tevékenységekkel, illetve állami transzferekkel – egészítik ki (vö. Kovai és Vígvári 2020). Harmadrészt, a munkaerő-tartaléksereg azért is nélkülözhetetlen a tőke vég nélküli felhalmozásában, mert e népesség reprodukciójának költségei nem a tőkét terhelik állandó bérezés formájában. E költségeket részben az informális munkavégzés, részben az állami juttatások fedezik. Mindezek mellett az olcsó munkaerő – amelyet csak egy népes tartaléksereg biztosíthat – előfeltétele az olcsó áruk tömegtermelésének. Az olcsó áruk fogyasztása pedig a kapitalista gazdaság egyik alapvető hajtóereje. Fontos megjegyezni: ha társadalompolitikai eszközökkel sikerülne például a magyarországi roma népesség szegénységben élő csoportjait tömeges társadalmi mobilitás révén kiemelni a tartaléksereg előnytelen társadalmi pozíciójából, ezzel maga a pozíció nem szűnne meg. A kapitalizmus máig ismert formájának működése szükségképpen újratermeli a munkaerő-tartalékot – más társadalmi csoportok, például vendégmunkások bevonásával.

A fentiek alapján könnyen úgy tűnhet, mintha a tőke egy önálló ágenciával rendelkező szereplő lenne, ez nyilvánvalóan nem így van. A leírt folyamatok rendszerszinten azonosíthatók a tőkefelhalmozás évszázados történetében. Mindez azért is fontos, mert a lokális jelenben kevés a valószínűsége, hogy olyan szereplővel beszéljünk, aki a fenti logika szerint értelmezné cselekedeteit. Például aligha találkozunk olyan gazdával, aki így fogalmazna: „örülök, hogy a cigányok nem fejezik be az iskolát, mert így mindig lesz nekem olcsó munkaerő, nem kell külföldről hozatni.” Sokkal inkább a roma munkások „mun-

kamoráljára" panaszkodik, érzékelve, hogy stratégiáik a bérmunka ciklikusságához alkalmazkodnak. A munkaerő-tartalék népesség újratermelődése egy komplex, feszültségekkel terhelt rendszerszintű folyamat, amelyben az egyéni ágenciák mindig összetett lehetőségstruktúráknak vannak alárendelve. Képzeletbeli gazdánk például középosztályi ethosza szerint úgy gondolhatja, hogy a helyi szegény romáknak az oktatás révén kellene felemelkedniük. Amikor azonban gyermekeinek iskolát választ, a magyar középosztály szokásos stratégiáit követve elkerüli azokat az intézményeket ahová romák is járnak, mert azokat gyengének, gyermeke boldogulása szempontjából veszélyes iskoláknak tartja. Gazdánk szándéka ellenére így termeli újra a számára szükséges munkaerő-tartalék népességet, amelyet válságok idején „feleslegesnek" érzékel.

A marxi koncepció alapján annyi biztos, hogy e népesség nem a kapitalista termelési rendszeren kívül helyezkedik el, hanem annak privilegizáltabb szegmenséből – a formális, állandó bérmunkából – szorul ki részlegesen. A kiszámítható megélhetést nyújtó formális bérmunka maga is privilegizált munkaforma, amely a globális kapitalizmus kedvezőbb pozícióiban élők számára biztosít stabilitást, például a centrumországok munkásságának vagy a félperifériás államok előnyösebb helyzetű munkavállalóinak. Ezzel szemben a munkaerő-tartalék népességhez tartozó háztartások fennmaradásukat mindig is különböző munkaformák kombinálásával biztosították: a formális bérmunka mellett alkalmi és informális tevékenységekkel (Van der Linden 2001; Sanyal 2007; Millar 2014; Dunaway 2018). K. M. Millar kutatásai például megmutatják, ahogy a brazíliai szemétszedők lokális perspektívából teljességgel informálisnak érzékelhető tevékenysége a kapitalista hulladékfeldolgozó ipar globális láncolataiba kapcsolódik (Millar 2014). Nem kell azonban ilyen távoli példákig mennünk: a borsodi roma közösségek gyűjtögető tevékenységei – például a bodzaszedés vagy a csigagyűjtés – szintén a globális élelmiszeripar gépezetébe integrálódnak. E megközelítésből nézve a formális, állandó bérmunkán kívül rekedt népesség pozíciója a globális munkamegosztás egyenlőtlenségeinek közvetlen következménye.

A MUNKAERŐ-TARTALÉKSEREG OSZTÁLYPOZÍCIÓVÁ VÁLÁSA

A munkaerő-tartalék szerep önmagában még nem jelent osztályhelyzetet, hiszen mint láttuk, relatív kategória. Ahhoz, hogy markáns társadalmi pozícióvá váljon, több tényező együttesen szükséges. Ilyen például a végzettség, hiszen az alacsonyan képzett munkaerő mozgástere szűkebb, könnyen helyettesíthető, és többnyire nem rendelkezik erőforrásokkal ahhoz, hogy a legalacsonyabb presztízsű munkakörökből kitörjön. Meghatározó tényező a térbeli elhelyezkedés is: a kapitalista világrendszer periférikus tereiben koncentrálódik leginkább ez a népesség. Egyes szerzők szerint e terek nemcsak arra szolgálnak, hogy „tárolják", hanem hogy újra is termeljék a tartalékseregét, mivel hátrányos helyzetük és stigmatizáltságuk erősen korlátozza a mobilitási esélyeket (Petrovici et al. 2019). Város-vidék viszonylatban ilyen terek lehetnek a vidéki perifériák, különösen a roma szegregátumok, globális szinten pedig a globális Dél szegény vidéki lakossága, amely az északi országok mezőgazdaságának és szolgáltatóiparának biztosít olcsó munkaerőt. Ugyanígy a nagyvárosok kiterjedt perifériái, például a brazil favellák szintén e népesség koncentrációs terepei.

A végzettség és a térbeli elhelyezkedés mellett meghatározó tényező a „faji" vagy etnikai hovatartozás is, amely – mint később látni fogjuk – szintén fontos szerepet játszik az osztályhierarchiák kijelölésében. Ezek a dimenziók együtt járulnak hozzá ahhoz, hogy egy népességcsoport tartósan a munkaerő-tartaléksereg pozíciójába szoruljon. Legalább ilyen fontos azonban az időbeliség: bár a tartaléksereg állandóan létező pozíció a globális kapitalizmusban, történetileg változik, hogy mely csoportok töltik be. A centrumországokba irányuló bevándorlás esetében például gyakori, hogy az első generáció kerül ebbe az előnytelen pozícióba, miközben gyermekeik már magasabb osztálypozíciót érhetnek el. Minél több generáción át rögzül azonban egy csoport az olcsó munkaerő-tartalék szerepében, annál valószínűbb, hogy az osztályhelyzetté szilárdul, hiszen az ehhez kapcsolódó tapasztalatok és stratégiák a gyermekkori szocializációban tudattalanul is átörökítődnek. A munkaerő-tartalék pozíció osztályhelyzetté válása emellett attól is függ, hogy mely társadalmi relációkban értelmeződnek az erőforrások. Egy Ausztriában dolgozó magyar pincér példája jól mutatja ezt: bár kétségtelenül az

osztrák szolgáltatóipar munkaerő-tartalékához tartozik, osztályhelyzete nem feltétlenül írható le e kategóriával. Nemcsak végzettsége miatt, hanem azért is, mert munkáját sok esetben arra használja, hogy egy centrumország bérmunkapiacának tartalékaként otthoni (alsó)-középosztálybeli pozícióját tartsa fenn – ami tipikusan a félperifériás országok alsó-középosztályának reprodukciós stratégiája.

Ahhoz tehát, hogy egy csoport osztályhelyzete a munkaerő-tartalék népesség kategóriájában rögzüljön, generációkon át kell ebbe a sérülékeny pozícióba szorulnia a társadalmi relációk széles rendszerében. A magyarországi cigányság esetében ez jól látható. Magyarországon a cigányság és e pozíció összefonódása már oly mértékben rögzült, hogy sok helyi kontextusban maga az előnytelen osztályhelyzet válik a cigányság meghatározó ismérvévé. Mint korábban bemutattuk, az oktatás, a térbeli elhelyezkedés és a faji/etnikai megkülönböztetés egyaránt régóta kijelöli helyüket a globális munkamegosztás e rendkívül hátrányos szegmensében. Ők jellemzően a betelepülő gyárak legalacsonyabb státuszú – sokszor kölcsönzött – dolgozói, az építőipar segédmunkásai vagy az élelmiszeriparhoz kapcsolódó mezőgazdaság napszámosai, akiket a termelés ciklusaihoz igazodva foglalkoztatnak. A stabil bérjövedelem hiánya vagy esetlegessége ennek megfelelően formálja létfenntartási stratégiáikat, aspirációikat és értékvilágukat. A munkaerő-tartalék népesség helyzetét ezért mindig az egyenlőtlenségek tágabb rendszerében érdemes vizsgálni – hiszen a lokálisan érzékelhető osztály- és etnikai feszültségek is ennek szerves részei (Kovai és Puskás 2023).

A globális munkamegosztás fenti formája gyakran együtt jár a helyi szinteken működő rasszizálás/etnicizálás kirekesztő mechanizmusaival és ezzel együtt a kulturális osztályozási sémákkal is. A „felesleges" népesség vagy munkaerő-tartaléksereg sok esetben rasszizált/etnicizált népesség. Vagyis a faji vagy etnikai hovatartozásuk igazolja előnytelen osztálypozíciójukat, míg az állandó, fizetett bérmunka a jelöletlen fehérséggel vagy a szintén jelöletlen többségi pozícióval (esetünkben a „magyar") kapcsolódik össze. Az, hogy mely faji vagy etnikai hovatartozás lesz az előnytelen osztályhelyzet jelölője, történeti és társadalmi kontextustól függően változik. A 19. századi Angliában az írek alkották a népes, szinte kifogyhatatlan munkaerő-tartaléksereget; a mai Nyugat-Európában ezt a szerepet

többnyire a bevándorlók töltik be – akár a globális Délről, akár Kelet-Európából érkeznek –, az Egyesült Államokban pedig jellemzően a feketék és latinók biztosítják az olcsó, könnyen mozgatható, korlátozott érdekérvényesítő képességgel rendelkező munkaerőt. Wallerstein szavaival: „a rendszernek mindig lesznek 'négerei'", mert a faji/etnikai kategóriák megszilárdítják az osztályhatárokat a viszonylag stabil jövedelmű rétegek és az onnan részben vagy tartósan kiszoruló tömegek között (Wallerstein 2000; Boatca 2015; Rajaram 2018). Kelet-Európában e rasszizált/etnicizált osztályképződés elsősorban „cigánykérdésként" jelenik meg (Efremova 2012; Kovai 2017; Rajaram 2018; Szombati 2018; Grill 2018; Petrovici et al. 2019).

Az általunk vizsgált terepeken is tapasztaljuk az osztálypozíciók etnicizálódását/rasszizálódását. A magyar vidéki lakosság percepciójában a formális, stabil foglalkoztatás a többségi „magyar" pozícióhoz társul, míg a tartaléksereg előnytelen helyzete a cigánysághoz kapcsolódik (Kovai 2017; Szombati 2018; Durst 2008, 2010). Sőt, sok esetben az számít „cigánynak" ezekben a közegekben, aki a munkaerő-tartalék népesség előnytelen osztálypozícióját foglalja el. A perifériikus vidéki terekben tehát a két etnicizált osztálypozíciót a formális, állandó bérmunka előnyeihez való hozzáférés jelöli ki (Kovai és Puskás 2023).

AZ ELTÉRŐ OSZTÁLYHABITUSOK ÉS STRATÉGIÁK HIERARCHIÁJA

E két osztálypozíció eltérő habitust és stratégiákat termel, amelyek vidéki terekbe szorulva konfliktusokat és feszültségeket eredményezhetnek. A stabil és állandó bérmunka hiányához vagy ad hoc jelenlétéhez adaptálódó stratégiák, például a nukleáris családon túlmutató rokonsági szerveződés, a nem lineáris időkezelés, vagy a munkaformák folyamatos váltogatása nem „cigány" jellegzetességek, megtalálhatjuk őket más olyan tartós létbizonytalanságban élő csoportnál is, amelyek hasonló módon kapcsolódnak a tőkefelhalmozáshoz. Ugyanakkor lokális szinten ezek a stratégiák etnicizálódnak, vagyis „cigánykérdésként", „cigány kulturális sajátosságként" jelennek meg, amelyek normasértővé válhatnak a stabil állandó jövedelem előnyeiből részesülő, relatíve „privilegizált" helyi középosztály számára. Az alsó- vagy helyi középosztály perspektívájából a cigánysághoz a mélyszegénység, az alacsony

társadalmi státusz társul, így ölt bennük testet – főleg válságidőszakokban – a létbizonytalanság és a társadalmi dezintegráció tapasztalata (Szombati 2018, 2026). A formális bérmunkán kívül rekedtek a helyi középosztály szempontjából szó szerint „feleslegesnek" tűnhetnek, egyszerűen nemkívánatosnak, akiktől jobb lenne a környékeknek, a falvaknak, a városoknak megszabadulniuk (Kovai 2017; Szombati 2019). És mivel ez többnyire etnicizált népességet, esetünkben a cigányságot jelenti, a fenti kívánalmak rasszista követelésként jelennek meg.

A tőkefelhalmozás tehát nemcsak profitot, hanem kulturális jelentésvilágot is termel: a vágyott vagy éppen a stigmatizált munka és életmód ideáit. Éppúgy, ahogy bizonyos, etnicizált osztálypozíciókban lévők munkaereje sem eleve „olcsóbb", mint másoké, úgy az egyes munkaformák és szektorok sem a munka eleve adott „alacsony értékét fejezi ki", hanem a gazdasági viszonyokhoz igazodó kulturális-ideológiai termelést (Ferguson és Li 2018; Hall 1997; Hochschild 1979; Williams 1977). A stabil, kiszámítható jövedelmet nyújtó formális bérmunka kerül a termelési tevékenységek hierarchiájának tetejére, míg más munkatípusok alacsonyabb presztízzsel bírnak, vagy egyszerűen kizáródnak a legitimnek tartott munka kategóriájából (Millar 2017; Rajaram 2018; van der Linden 2001). Hiába egyértelmű, hogy az e népesség által végzett pénzkereseti tevékenységek, mint például a kukoricacímerezés, a gyógynövény-gyűjtögetés vagy más, alacsonyabbra értékelt segédmunkák szintén részét képezik a termelésnek, a helyi viszonyok között ezek megbélyegzett, etnikailag is stigmatizált (esetünkben: „cigány") munkákká lényegülnek, amelyeket gyakran nem is munkának, hanem féllegitim gazdasági tevékenységeknek tartanak.

A nem formális, kiszámíthatatlan jövedelemmel járó bérmunkához alkalmazkodó életmódok, értékvilágok ugyanezen folyamat részeként válnak etnikailag megbélyegzetté és normasértővé az adott lokalitás integritása szempontjából (Cirfusz et al. 2019; Szombati 2018; Dunaway 2018 [2012]; Millar 2017; Kovai 2017). Vegyük egy nagyvároshoz közel eső falu példáját: a formális bérmunkában dolgozó, kvázi középosztálybeli lakos idő- és térhasználata a formális bérmunka ritmusához igazodik – reggel a közeli városba ingázik, délután hazatér, a falu tereit jórészt funkcionálisan használja. Az ő nézőpontjából az informális vagy ad hoc bérmunkából élők idő- és térkezelése egyfajta renden kívüli, azt áthágó aktusként értelmeződik. Napközben az út szélén

ácsorgó fiatal cigány férfiakat látunk, akik mindig indulásra készek, ugranak az első telefonra, amikor egy távoli unokatestvér vagy ismerős ajánl pénzszerzési lehetőséget. A helyi középosztályi „rendhez" szokott szem számára ez tétlenségként, az idő „elpazarlásaként" jelenhet meg – holott a felszín alatt rokonsági és ismeretségi hálózatok folyamatos, a külső szemlélő számára jórészt láthatatlan szervezőmunkája zajlik a megélhetésért.

Az otthon tere is másként szerveződhet a két pozícióban. Az etnicizált helyi középosztály pozíciója többnyire zárt nukleáris családokat és kétgenerációs háztartásokat feltételez (apa-anya-gyerekek). A lakótér ezt a családkonstrukciót jeleníti meg: magas kerítések, zárt kapuk, valamint a ház meghosszabbításaként funkcionáló kert mint kihelyezett „nyári nappali", amely a család szabadidejének kényelmét szolgálja. E perspektívából nehezen követhetők, sőt, gyakran riasztók azok a háztartások, amelyek elsősorban rokoni hálózatok csomópontjaiként működnek: folyamatos a jövés-menés, kívülről sokszor az is bizonytalan, ki a tulajdonos.

Ezek a háztartások más megélhetési stratégiákra épülnek. Például egy szegénységben élő roma családapa, Rudi, válság idején stabil bérmunka híján lomtalanításból próbál bevételt szerezni: brigádját nagyrészt rokonaiból szervezi, akik időlegesen hozzájuk költöznek, vagy a közelben laknak; a napi munkát ezért intenzív személyforgalom kíséri. Hasonló konstrukció figyelhető meg az alkalmi bérmunkák esetében is. Ennek megfelelően az ilyen házakat többnyire csak jelzésértékű kerítés veszi körbe, a kapu nyitva, a kert pedig az aktuális tevékenységek funkcionális lerakodóhelye, nem pedig szabadidős tér. A magyarsághoz kötődő középosztályi nézőpontból ezek a terek a „káosz" elharapózásának helyei, amelyek annál riasztóbbnak tűnnek, minél bizonytalanabb a helyi középosztály helyzete. A „káosz" megjelölés ugyanis tágabb, dezintegrációs, egzisztenciális félelmeket és bizonytalanságokkal kapcsolatos társadalmi tapasztalatokat sűrít. Ezek nem feltétlenül cigány-tematikájúak, de azon keresztül válnak elbeszélhetővé (Szombati 2018).

A „relatív" középosztálybeli és a munkaerő-tartalék osztályhelyzetéhez kötődő fenti hierarchia erőteljesen befolyásolja a cigány pozícióban élő népesség stratégiáit, aspirációit és az etnikai identitáshoz való viszonyát is. Az osztályhelyzet és az etnicitás összefonódása miatt

a formális, állandó bérmunkához való kapcsolódás nem csupán a társadalmi felemelkedés legevidensebb útjának számít e csoportok számára, hanem a cigánysághoz tapadó stigmatizáló és bántó jelentésektől való megszabadulás lehetőségét is hordozza (Vidra 2013; Kovai 2019).

Ez a munkaforma azonban a változó gazdasági ciklusokhoz igazodva kerül hol elérhető távolságba, hol elérhetetlen messzeségbe e népesség számára. Ha az etnicizált (cigány) munkaerő-tartaléksereg társadalmi helyzetét egy adott felívelő gazdasági ciklusban vizsgáljuk, úgy tűnhet, mintha ez a népesség a bérmunkássá válás felé vezető úton haladna. Ha azonban társadalomtörténeti perspektívából tekintünk rá, akkor inkább az látszik, hogy éppen ez az „átmeneti" állapot jellemzi strukturális helyzetüket. Míg egy felívelő gazdasági ciklusban akad némi esélyük betagozódni a formális bérmunka legalsóbb szintjeire, addig a válságok idején kiszorulnak onnan, megélhetésüket inkább a többi munkaforma (közmunka, alkalmi munka, informális munka) révén biztosítják (Kovai és Vígvári 2020). E sajátos ellentmondás erőteljesen meghatározza habitusukat, stratégiáikat és mobilitási aspirációikat is. Habár a roma munkaerő-tartalék népesség társadalmi mobilitással kapcsolatos vágyai a formális, állandó bérmunkás lét privilegizált pozícióját célozzák, mindennapi megélhetési gyakorlataik inkább a bérmunka ad hoc jelenlétéhez alkalmazkodnak. Ez a kettősség az egyén mentális állapotában belső feszültségeket teremthet, hiszen a stabil bérmunka normatív ígérete gyakran ellentmond a mindennapok realitásának, amelyben a megélhetés folyamatosan bizonytalan, töredezett és kiszámíthatatlan forrásokra épül (vö. Kovai, Puskás és Szőke 2025; Nyírő 2026).

Összefoglalva, a felesleges és a munkaerő-tartalék népesség fogalma több szempontból is termékeny számunkra. Egyrészt lehetővé teszi, hogy a lokálisan érzékelt etnikai és osztályviszonyokat tágabb történeti, gazdasági és politikai folyamatok részeként értelmezzük, elkerülve a nemzetállami szintű elemzések korlátait. Másrészt e keretben az etnicitás és az osztály, illetve a struktúra és a kultúra nem kizárólagosan állnak egymással szemben: éppen összefonódásuk hoz létre egy sajátos társadalmi pozíciót. Vagyis nem az a kérdés, hogy egy jelenség a „cigányságból" vagy a „szegénységből" fakad-e, hanem az, hogy milyen mozgásteret és kényszereket teremt az emberek számára az, ha egy etnikailag is stigmatizált, sérülékeny osztályhelyzetben élnek. Harmadrészt pedig

világosabbá válik, hogy sok társadalmi színtéren – például falvakban és kisvárosokban – a formális, állandó bérmunkához való hozzáférés módja jelöli ki az etnicizált osztályhelyzet határait.

A MUNKAERŐ-TARTALÉKSEREG ÉS „FELESLEGES" NÉPESSÉG FOGALMAINAK KORLÁTAI

A munkaerő-tartalék népesség marxi fogalma rávilágít arra, miként ágyazódik a cigányság jellemzően előnytelen osztálypozíciója a globális világrendszer egyenlőtlen munkamegosztásába. Ugyanakkor a globális gazdasági folyamatok hatásait mindig sajátos történeti, társadalomszerveződési és szimbolikus tényezők közvetítik, ezért e fogalmak csak korlátozottan képesek megragadni a lokális életvilágok összetettségét. Ez különösen lényeges a cigányság esetében, ahol a mindennapi gyakorlatokat gyakran az jellemzi, hogy a háztartások egyszerre kapcsolódnak a bérmunka legalsóbb szegmenseihez és a nem formális gazdaság sokrétű tevékenységeihez. E helyzetek komplexitását igyekszik megragadni a „félproletár háztartás" fogalma, amely az átmenetiség tartósságát emeli ki (Bourdieu 1977; Wolf 1977; Dunaway 2018 [2012]). A félproletár háztartások megélhetésüket részben bizonytalan, alkalmi vagy szezonális bérmunkából, részben pedig kiegészítő stratégiákból – közmunkából, napszámból, segélyekből, háztáji termelésből, illetve informális kereskedelem, csere- és gondoskodási hálózatokból – biztosítják. A magyarországi cigányság jelentős része hasonlóképpen e viszonylag rögzült átmeneti helyzetben él, a bérmunka, a nem formális gazdaság és az ezekhez kötődő eltérő értékvilágok között egyensúlyozva.

Természetesen léteznek hangsúlyeltolódások ebben az átmenetiségben. Az antropológiai munkák számos olyan esetet is bemutatnak, ahol a bérmunkán kívüli pénzkereseti tevékenységek a formális bérmunkához képest túlsúlyba kerülnek. Ez egy sajátos értékvilágot hozhat létre, amely kikezdi az előző fejezetben ismertetett hierarchiát a formális bérmunka és a többi munkaforma, valamint a hozzájuk kapcsolódó stratégiák, habitusok között. Például a Catalin Tesar által kutatott, főként kereskedelemből élő romániai cortorar cigányok kulturális és gazdasági erőforrásaik révén nem pusztán kikerülik a hege-

món hierarchiát a formális bérmunka és az azon kívüli munkaformák között, hanem meg is fordítják azt. Számukra a bérmunkás lét az értékkel telített cortorar roma életmódból történő „deklasszálódást" jelenti, amely elsősorban a patrilineáris rokonsági ágakat megerősítő kelyhek megszerzése körül forog (Tesar 2012). Pulay Gergely a bukaresti szegénynegyed vasgyűjtő romáit kutatva világított rá, hogy az informális munkavégzés és az arra épülő szerveződések egyfajta alternatív értékvilágot alakíthatnak ki a formális bérmunka hegemóniájához képest. Esetükben az informális vagy szürke gazdaságban való jártasság autonómiája értékesebb lehet egy roma férfi számára, mint a formális bérmunka biztonsága (Pulay 2016, 2017). Magyarországon is találhatunk hasonló eseteket. Michael Stewart munkája azt mutatja be, hogy az államszocialista Magyarországon a formális bérmunkába bevont oláhcigány csoportok a lókereskedelem révén tartják fenn autonómként megélt roma identitásukat, amelyet kifejezetten a bérmunkával szemben definiálnak (Stewart 1994).

A Stewart által kutatott „tradicionális" roma közösségek azonban csupán egy szűk kisebbséget jelentenek a magyarországi cigányságon belül. A többség esetében a formális bérmunkán kívüli megélhetési tevékenységek és az ahhoz kapcsolódó életmód nem állnak össze egy sajátos értékvilággá. Ugyanakkor a magyarországi cigányság jóval szélesebb rétegeiben is azt látjuk, hogy még a bérmunka expanziójának időszakaiban sem válik a formális foglalkoztatás minden térségben ugyanolyan mértékben kizárólagos referenciaponttá. Az erősebben iparosodott térségekben, ahol a proletarizáció hatása erőteljesebb volt – például Északkelet-Magyarország bizonyos részein – a formális bérmunka generációk óta hangsúlyos referenciapont, különösen annak fényében, hogy e térségek az újraiparosítás kiemelt helyszíneivé is váltak. Egyes családok és élethelyzetek terén is releváns ez: a kutatások esetünkben a fent említett állandó átmenetiségre hívják fel a figyelmet a formális bérmunka és a többi munkaforma között (Kovai és Vígvári 2020; Kovai és Puskás 2023). Ez gyakorlati szinten azt jelenti, hogy a háztartások pénzkeresői különböző munkaformák között cirkulálnak, az adott gazdasági vagy életciklusnak megfelelően (Kovai és Vígvári 2020). Vegyünk egy példát: Ricsi, egy zsákfaluban élő huszonéves roma férfi, 2014-ben közmunkás volt, emellett informális munkákkal egészítette ki jövedelmét. Ugyanő 2018-ban a bérmunka expanziójának

köszönhetően gyári munkás lett, majd pár év után belefáradva a gyári munka rigidségébe elment nagybátyjához alkalmi segédmunkásnak az építőiparba, most pedig, hogy az építőipar gyengélkedik, újra gyári munkán vagy külföldi munkavállaláson gondolkozik (Ladányi és Szelényi 2004; Kovai 2017; Kovai, Puskás és Szőke 2025).

A feminista politikai gazdaságtan, különösen a társadalmi reprodukciós elméletek segítenek megérteni, hogy a bérmunkán túli tevékenységek nem pusztán válsághelyzetekhez vagy a formális munkaerőpiacról való kiszoruláshoz kötődő túlélési kényszerek, hanem önálló, kollektív életformák és autonóm stratégiák, amelyek ugyanúgy beágyazódnak a kapitalizmus működésébe, mint a bérmunka – csak nem közvetlenül a tőke által megszervezett formában (Federici 2017; Bhattacharya 2017; Fraser 2014). E gyakorlatok kettőssége abban áll, hogy szubverzív mozzanatokat is hordoznak – amennyiben a kölcsönösségre, gondoskodásra és közösségi viszonyokra építve eltérő gazdasági logikákat tesznek láthatóvá – miközben hozzájárulnak a kapitalista rend fenntartásához, hiszen a rendszer éppen ezekre a „külső" erőforrásokra támaszkodik saját működésében. A mélyszegénységben élő cigány közösségeknek például egyik fontos létfenntartási stratégiája a rokonsági és/vagy szomszédsági hálózatok megtartó ereje, ahol a kölcsönösség, megosztás és a közösségi működés fontos alapelvek, miközben kétségtelenül lehetővé teszik a munkaerő-tartalék fennmaradását a tőke által kifizetett bérek nélkül is. A hangsúly tehát nem azon van, hogy ezek kizárólag ellenállásként vagy alárendeltségként értelmezhetők, hanem azon, hogy a szubverzív és az újratermelő dimenziók többnyire egyszerre, egymást átszőve vannak jelen, és így a kapitalizmus ellentmondásai a mindennapi gyakorlatok szintjén is folyamatosan újratermelődnek.

E perspektívából tehát a marxi fogalmak bérmunka-központúsága szűknek bizonyulhat: nem képesek teljes komplexitásában megragadni azokat a társadalmi viszonyokat és gazdasági formákat, amelyek a munkaerőpiac peremén vagy azon kívül szerveződnek, ám mégis integráns részét képezik a globális kapitalizmusnak. Magyarországon is látható, hogy a makroszinten bérmunka-expanzióként leírt folyamatok helyben sokkal árnyaltabb képet mutatnak: a próbaidő után elbocsátott munkavállalók, a közmunkát stabilabb megélhetésként választó családok, a kisvállalkozásba kezdő romák vagy az oktatásban keresett

hosszú távú biztonság mind arra utalnak, hogy a lokális stratégiák nem értelmezhetők pusztán a munkaerő-tartaléksereg logikája felől.

Mindez arra figyelmeztet, hogy a globális struktúrák és a lokális életvilágok között számos közvetítő tényező – állami politikák, történeti folyamatok, intézményi gyakorlatok – alakítja a konkrét társadalmi pozíciókat. Ahogy a marxi hagyomány is hangsúlyozza, a bérmunka formális piacán kívüli gazdasági tevékenységek is a kapitalizmus újratermelésének szerves részei, ugyanakkor, mint láttuk, bennük rejlenek az ellenállás lehetőségei is. Etnikailag marginalizált csoportok esetében – mint a magyarországi cigányság – ezek a „külső" stratégiák akár generációkon átívelően meghatározhatják a közösség társadalmi beágyazottságát, pozícióját és mobilitási esélyeit. Ezért a tartaléksereg és a „felesleges" népesség kategóriái önmagukban nem elegendők: szükség van a társadalmi reprodukció és a mindennapi élet politikai gazdaságtanának analitikus eszközeire is.

A munkaerő-tartaléksereg marxi fogalma azokban az esetekben is leegyszerűsítőnek bizonyulhat, amikor a bérmunka elhúzódó expanziójának lehetünk tanúi. Ezekben az időszakokban nemcsak tömegek kerülhetnek a munkaerő-tartaléksereg pozíciójából a stabilan foglalkoztatott kedvezőbb helyzetébe, hanem ez a következő generáció mobilitási lehetőségeit is meghatározhatja, hiszen ők már nem a permanens létbizonytalanság állapotában nőnek fel. Ez a lehetőség fennáll a magyarországi cigányság esetében is, ha a már egy évtizede tartó alacsony munkanélküliség és munkaerőhiány tartós marad. A kérdés ebben az esetben az, hogy lazul-e az etnikai hovatartozás (cigányság) és az előnytelen osztályhelyzet (munkaerő-tartalék) közti rögzült átfedés? Létre jön-e a cigány középosztály, vagy ahogy a történeti példák eddig mutatják, az asszimilációs nyomás hatására a kiemelkedők inkább maguk mögött hagyják etnikai kötődésüket. A következőkben a történeti folyamatok felől vizsgáljuk, hogy hogyan alakította a magyarországi cigányság helyzetét a bérmunka expanziója, majd visszaszorulása, és miként fonódtak össze ezek a változások a tágabb társadalmi és gazdasági átalakulásokkal.[6]

6 Az, hogy a cigányság a munka-erőtartalék pozíciójába került, szintén egy történeti folyamat része, amely elsősorban a második világháború után zajlott. A második világháború előtti cigányság történetének ismertetése szétfeszítené e tanulmány kereteit, így a főbb korszakokat, fordulópontokat keretes írásunkban ismertetjük.

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS A II. VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A KÖZÉPKOR

A romákkal foglalkozó történészek hangsúlyozzák, hogy a cigányság magyarországi története nem érthető meg a helyi munkamegosztásban betöltött szerepük vizsgálata nélkül. A cigány csoportok a késő középkortól kezdve több hullámban érkeztek a történeti Magyarország területére. A rendi társadalom szerkezete azonban sem a nemesség, sem a parasztság részéről nem kínált számukra szélesebb integrációs lehetőséget. Ennek következtében a cigány közösségek túlnyomórészt olyan tevékenységekre „specializálódtak", amelyek alacsony presztízsük miatt vagy hiányzó szakértelem okán nem vonzották a helyi lakosságot (Dupcsik 2009).

Ezek a tevékenységek rendkívül változatosak voltak: a hóhéri feladatoktól és az aranybányászattól a fémmegmunkálás (kovács-, rézműves-, patkolómesterség), a famunkák, kosárfonás, vályogvetés, zenélés vagy éppen a lókereskedelem különböző formáin át az alkalmi mezőgazdasági munkákig. Az ilyen tevékenységek lehetővé tették, hogy a cigány csoportok különböző mértékben integrálódjanak a helyi társadalmakba, miközben életmódjuk gyakran a vándorlás és a letelepedettség között mozgott. Egy-egy település önmagában ritkán tudott tartós megélhetést biztosítani számukra, ezért rendszerint kiterjedtebb térségeket jártak be (Nagy 2020).

A történeti írások hangsúlyozzák azt is, hogy az etnikai kategóriák már akkor sem voltak merevek. A „cigányság" jelentése sokszor inkább a rendi társadalom hátrányos pozícióihoz kapcsolódott, mintsem a származáshoz. Új csoportok folyamatosan érkeztek, míg a korábban letelepedettek részben beolvadhattak a többségi társadalomba, ha arra lehetőség nyílt. A korszakos változásokat mindig tágabb gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok határozták meg (Nagy 2020; Dupcsik 2009).

A KÖZPONTOSÍTOTT ÁLLAMI BÜROKRÁCIA MEGJELENÉSE

A 18. század második felétől az államszervezés Európa-szerte a központosítás felé mozdult el, amit a történetírás a felvilágosult abszolutizmushoz köt. Ez különösen élesen érintette a magyarországi cigányságot: II. József intézkedései drasztikus, erőszakos asszimilációs kényszereket vezettek be. A letelepítésre kötelezés, a cigány nyelvhasználat tiltása, a házasságkötés szabályozása, sőt a gyermekek családtól való elszakítása mind a homogenizáció szándékát tükrözték (Dupcsik 2009). Noha a források

hiányosságai miatt nem egyértelmű, mennyire sikerült érvényt szerezni ezeknek a rendeleteknek, a történészek többsége egyetért abban, hogy jelentős fordulópontot jelentettek a cigányság és a „cigánykérdés" történetében. Dupcsik Csaba kiemeli: „ha az általában vett józsefi politika maga meg is bukott, a romapolitikája mögötti ideológia [...] domináns szemlélet maradt a következő majd' kétszáz évben" (Dupcsik 2009).

A rendeletek ugyanakkor rávilágítanak a cigánytörténet és a „cigánykérdés" közötti különbségre. Míg az előbbi sokféle helyzetű csoportot ölel fel, az utóbbi az állami homogenizációs szándékot jelzi. A korabeli források is mutatják, hogy a cigány közösségek egy része már ekkor letelepedett életmódot folytatott, beágyazódva a helyi társadalomba (Nagy 2020). A törvények ezért egyszerre jelentettek egy traumatikus asszimilációs kísérletet, és hozzájárultak ahhoz a tartós fogalmi torzuláshoz, amely a cigányságot egységesen vándorlással és devianciával azonosította.

AZ IPARI TÁRSADALOM KIALAKULÁSA

A cigányság történetében újabb meghatározó fordulatot az ipari társadalom kiépülése és a mezőgazdaság átalakulása hozott. A 19. század második felétől a gazdaság egyre inkább az ipar és az urbanizáció irányába tolódott, miközben a mezőgazdaságban egyszerre zajlott földkoncentráció és birtokaprózódás. Ez nemcsak a paraszti lakosság jelentős részét érintette hátrányosan, hanem a velük szimbiotikus viszonyban élő cigányságot is.

Dupcsik (2009) leírása szerint a romák többsége falun élt, és a paraszti népességnek próbálta eladni termékeit, szolgáltatásait vagy munkaerejét. Ez a piac azonban túl szűknek bizonyult a parasztság alacsony vásárlóereje miatt, miközben a városi ipar egyre több hagyományos kézműves terméket kiszorított. A változó gazdasági igények – a vályogépítkezés visszaszorulása, a lovak számának csökkenése, a zenei ízlés átalakulása – fokozatosan aláásták a cigány közösségek hagyományos megélhetési formáit. A 20. század első felében sem az ipar, sem más ágazatok nem nyújtottak reális lehetőséget a tömeges átfoglalkozásra, így a tartós munkanélküliség mindennapossá vált (Dupcsik 2009).

A második világháború és a holokauszt pusztításai tovább mélyítették e strukturális sérülékenységet. Az államszocialista modernizáció társadalomátalakító projektje már egy ilyen helyzetben érte el a magyarországi cigányságot. Az iparosítás és urbanizáció jegyében a rurális, mezőgazdaságból élő népességet – köztük a cigányságot – tömegesen terelték az ipari bérmunka világába és a városok felé (Nagy 2020).

A MUNKAERŐ-TARTALÉKSEREG POZÍCIÓ TÖRTÉNETISÉGE

Az, hogy melyik csoport tölti be a munkaerő-tartaléksereg előnytelen pozícióját, történetileg változik. Magyarország történetében a munkaerő-tartaléksereg nem kizárólag etnicizált csoportként jelenik meg. A két világháború közötti időszakban elsősorban a földnélküli, illetve kisbirtokos paraszti rétegek alkották e tartalékot: megélhetésüket a bérmunkán kívül jelentős részben a mezőgazdaságból biztosították, életmódjukat a vidék és a város közötti, részben ingázó mobilitás jellemezte (Katona 1965; Kovai és Vígvári 2020). A második világháborút követő évtizedek iparosítási hulláma során szintén a paraszti népesség tömegei képezték az ipar munkaerő-tartalékát. E rétegek jelentős hányada az ipari bérmunka expanziója révén magasabb társadalmi pozícióba került, így az 1960-as évek végére a vidéki, nem cigány lakosságból toborozható munkaerő-tartalék fokozatosan kimerült (Jávor et al. 2000; Kemény 1972). Ebben a korszakban lépett a cigányság a munkaerő-tartaléksereg klasszikus pozíciójába, az állami proletarizációs politika – a bérmunkássá válás előmozdítását célzó intézkedések – következtében (Dupcsik 2009).

A hatvanas évek globális modernizációs hulláma jelenti azt az időszakot, amikor a klasszikus ipari és nagyüzemi mezőgazdasági munkaerő-tartaléksereg osztályhelyzete szorosan összekapcsolódott a cigányság etnikai pozíciójával. E korszakot a gazdasági konjunktúra, az urbanizáció és az iparosodás folyamatai, valamint a fogyasztás kiszélesedése jellemezte mind a centrum-, mind a félperiférias országokban. Ezek a folyamatok a döntően rurális környezetben élő cigányságot sajátos feltételek között érték el.

AZ ÁLLAMSZOCIALISTA MODERNIZÁCIÓS PROJEKT HATÁSAI

A cigányság esetében ez a modernizációs politika szorosan összefonódott egy erőteljes asszimilációs követeléssel. Az 1961-es párthatározat kimondta, hogy a cigányság nem tekinthető etnikai vagy nemzeti kisebbségnek, hanem egy szociálisan hátrányos helyzetű csoport, és mint ilyen, az etnikai önszerveződés esetükben nem en-

gedélyezett (Mezey 1986; Simon 2000). A határozat deklarálta, hogy a cigányság az államszocialista bérmunka-rendszerbe történő integráció és a hátrányokat felszámolni hivatott közpolitikák (telepfelszámolások, oktatás kiterjesztése) révén fokozatosan el fog tűnni. Itt az asszimilációs kényszer egy sajátos változatával találkozunk, amely mindmáig meghatározza a cigány közösségek identifikációs és aspirációs stratégiáit, és a többségi társadalom cigányságról alkotott percepcióit is. Ez az asszimilációs politika ugyanis azt követeli, hogy az egyén társadalmi mobilitása során hagyja maga mögött „cigányságát" – az ahhoz kapcsolódó szokásokat, kötődéseket és életmódformákat –, vagyis csak az a cigány, aki szegény. Ennek következtében a társadalmi felemelkedés könnyen identifikációs válsághoz vezethet (lásd Durst és Nyírő 2018, 2021b). A proletarizáció követelményével összekapcsolt asszimilációs politika nemcsak a cigány identitás nyílt felvállalását akadályozta, hanem erőteljesen megkérdőjelezte a bérmunkán kívüli, korábban egyes cigány közösségek megélhetésében fontos szerepet játszó munkaformák – elsősorban a kiskereskedelemhez köthető tevékenységek – legitimitását is.

Az asszimilációs politika jegyében a cigányság jelentős tömegei áramlottak az ipari és a nagyüzemi mezőgazdasági bérmunkába, elsősorban annak legalsóbb szegmenseibe, könnyen mozgósítható munkaerő-tartalékseregként. Tipikus munkakörök voltak – akárcsak ma – a mezőgazdasági kisegítő munkák, építőipari és gyári segédmunkák, valamint a bányászat. Nyilvánvaló, hogy ez az állami politika nem egyformán érintette a különböző magyarországi cigány csoportokat. A tradicionális, elsősorban kereskedelemből élő oláhcigány közösségek számára a proletarizáció inkább kényszerként jelent meg (Stewart 1994), míg a többségi társadalomhoz már eleve szorosabban integrálódott csoportok a társadalmi felemelkedés lehetőségét látták benne. A korabeli néprajzi és szociológiai írások, dokumentumfilmek[7] és visszaemlékezések alapján azonban megállapítható, hogy a többség a munkaerő-tartaléksereg népesség tipikus átmeneti helyzetébe került: a város és a vidék közötti ingázás, valamint a legalacsonyabb státuszú munkák közötti cirkuláció jellemezte életvilágukat (Havas 1983b; Kardos 1983a; 1983b). A cigányság nagy tömegei tehát nem szakadtak

7 Schiffer Pál *Fekete vonat* vagy *Cséplő Gyuri* című filmjei.

el teljesen a rurális társadalmi viszonyoktól, ugyanakkor nem is integrálódtak véglegesen az államszocialista munkásosztályba. Mindezek mellett azt sem zárhatjuk ki, hogy a társadalmi felemelkedés számosabb embert érintett, mint gondolnánk, ugyanis az asszimilációs nyomás miatt ezek a felemelkedett rétegek sok esetben megszűntek „cigánynak lenni", így eltűnnek a kutatók szeme elől.

Kétségtelen tehát, hogy a felzárkózást célzó közpolitikák, valamint a bérmunka közös társadalmi színtere és forrásai révén az 1970-es és 1980-as évekre strukturális közeledés ment végbe a cigány–magyar különbségtételben (vö. Swerdklyk 2026; Szombati 2018). A korabeli szociológiai vizsgálatok rámutatnak, hogy a stabil bérmunkával járó kiszámítható jövedelem soha nem látott egzisztenciális biztonságot adott a cigányság széles rétegeinek (Solt 1998; Havas 1983b; Kardos 1983b). Ugyanakkor az addig legátfogóbb cigánykutatás egyértelművé tette, hogy a cigányság asszimilációja a kívánt ütemben nem valósult meg. A cigány munkavállalók ugyanis többnyire a formális bérmunka hierarchiájának legalján kaptak helyet, miközben az oktatás és a lakhatás területén új kirekesztő mechanizmusok akadályozták a strukturális közeledés kiteljesedését (Kemény 1976).

Mindemellett szinte minden interjúalanyunk és beszélgetőpartnerünk, aki dolgozó éveinek zömét a rendszerváltás előtt töltötte, arról számolt be, hogy a formális bérmunka világa magában hordozta – és olykor be is teljesítette – az etnikai különbségek eltűnésének ígéretét (Kovai 2008a; Swerdlyk 2026). A munkahelyek valóban képesek voltak biztosítani egy olyan közeget, ahol a cigány–magyar különbségtétel – ha csak időszakosan is – irrelevánssá válhatott. Bár nem tudhatjuk, hogy ez az időszak pusztán a rendszerváltás utáni perspektívából tűnik-e fel ilyen kedvező színben, annyi bizonyos, hogy a korszak fenti sajátosságai kiemelt szerepet kaptak a cigány közösségek kollektív emlékezetében (Kovai 2017). A formális bérmunka e – vélt vagy valós – ígéretének beteljesülése azóta is alapvető referencia a cigány közösségek boldogulásról alkotott elképzeléseiben, ahogyan azt a lapszámban több tanulmány is bemutatja (vö. Eredics 2026; Swerdlyk 2026).

A RENDSZERVÁLTÁS SOKKJA – POSZTSZOCIALISTA IDŐSZAK

A Kádár-korszak emlékezetének fenti értelmezése csak a rendszerváltás gazdasági sokkjának, valamint az azt követő, több évtizeden át tartó válság perspektívájából válik érthetővé. A rendszerváltással kiteljesedett az ország világgazdasági integrációja, az államszocialista rezsimet neoliberális fordulat követte (Éber et. al 2014). Ez dezindusztrializációval, a mezőgazdaság átalakulásával – a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok felszámolásával –, valamint a jóléti- és közszolgáltatások fokozatos leépítésével járt. A folyamatok az alacsony státuszú társadalmi pozíciókban élő cigányságot érintették a legdrasztikusabban, körükben tömeges munkanélküliséget eredményezve, ahogyan azt Sara Swerdlyk miskolci cigányokról szóló tanulmánya is bemutatja (Swerdlyk 2026, ebben a kötetben).

A rendszerváltás után a cigányság az államszocialista ipar és a nagyüzemi mezőgazdaság munkaerő-tartalékseregéből a posztszocialista magyar gazdaság munkaerő-feleslegévé vált. A rendszerváltás tapasztalata radikalizálta az osztályalapú etnikai különbségtételt: míg az átlagosan magasabb képzettséggel rendelkező többségi lakosságot elsősorban a reálbérek jelentős csökkenése sújtotta, addig a többnyire képzetlen cigányságot a munkanélküliség drasztikus emelkedése érte (Kertesi és Kézdi 2009; Stewart 2001). A tartós munkanélküliség a rendszerváltás utáni Magyarországon számos ponton fedésbe került az úgynevezett „cigányproblémával": a munkaerő-felesleggé vált népesség a többségi lakosság percepciójában a cigánysághoz társult. E folyamatok térben is sajátosan alakultak: a korábban ingázó, illetve a városokban megtelepedő roma népesség egy része visszaáramlott a falvakba, ahol az alacsony ingatlanárak és az informális viszonyok megtartó ereje jelentett kapaszkodót. Ennek következtében Magyarországon az etnicizált munkaerő-tartaléksereg elsődlegesen vidéki jelenséggé vált, az osztályalapú etnikai különbségtételt mindenekelőtt a falvakba és kisvárosokba szorítva.

A cigányság társadalmi helyzetét vizsgálva soha nem hagyhatjuk figyelmen kívül a többségi társadalom állapotát. Ez különösen igaz a rendszerváltást követő évtizedekre, amelyek végére a magyar vidéken az osztályalapú etnikai feszültségek kiéleződtek. A többségi vidéki lakosság maga is jelentős erőforrásvesztésen ment keresztül a rend-

szerváltás után, így a helyben maradó, illetve visszaáramló mélyszegény roma népesség egyre kevésbé tudott a korábban bejáratott patrónus–kliensi viszonyokon keresztül boldogulni (Kovách 2012; Szombati 2018). Az elhúzódó válságot a 2008-as világgazdasági krízis tovább mélyítette: az amúgy is alacsony foglalkoztatottság újabb mélypontra zuhant, ami kiélezte a régóta lappangó osztályalapú etnikai feszültségeket a magyar vidéken. Ennek eredményeként a 2010-es választásokon a szélsőjobboldali Jobbik a cigány-tematikát meglovagolva 17%-os eredménnyel jutott be a parlamentbe. E folyamatokról lapszámunkban Szombati Kristóf tanulmánya számol be részletesen.

A JELEN: A FORMÁLIS BÉRMUNKA ÚJABB EXPANZIÓJA

A cigányság osztályhelyzetének történetében a közelmúlt egy újabb fordulópontot hozott, amelyet nehéz teljes tisztánlátással értelmezni, hiszen jelenleg is zajlik. Annyi azonban bizonyos, hogy a cigányság a munkaerő-felesleg helyzetéből ismét a munkaerő-tartaléksereg pozíciója felé mozdult el. A 2010-es évektől kibontakozó szélesebb gazdasági és társadalmi folyamatok – mint az újraiparosítás, a kivándorlás, a munkaerőhiány és a demográfiai változások – azt eredményezték, hogy a leghátrányosabb helyzetű régiók alulképzett roma népessége is tömegesen lépett be a formális bérmunkapiac alsóbb szegmenseibe (Huszár 2019; Bakó és Lakatos 2019; Köllő 2017).

Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a változások a globális kapitalizmusban zajló átalakulások részeként értelmezhetők. A témánk szempontjából kiemelt jelentőségű újraiparosítás gazdaságpolitikája szintén globális folyamatokba ágyazódik. Amint Scheiring és Szombati rámutat, a globális kereslet 2008–2009-es hirtelen összeomlása után a transznacionális cégek válságkezelési stratégiái döntő módon alakították a magyar foglalkoztatás alakulását. A globális pénzügyi válság arra kényszerítette e vállalatokat, hogy a termelés alacsony hozzáadott értékű szegmenseit az olcsó munkaerőt kínáló Közép- és Kelet-Európába helyezzék át, illetve bővítsék meglévő beruházásaikat, így mérsékelve bérköltségeiket (Szombati és Scheiring 2021). A vizsgálatunk szempontjából szintén meghatározó munkaerőhiány kialakulása ugyancsak centrum–periféria viszonyba illeszkedik. Ennek egyik fő

oka a 2008-as válság következtében kibontakozó kivándorlási hullám és a külföldi munkavállalás, amely során számos magyar munkavállaló a nyugati centrumországok munkaerőpiacán keresett menedéket a munkanélküliség és az eladósodás elől. Ezzel magyar dolgozók egy jelentős része a centrum gazdaságok munkaerő-tartalékseregének részévé vált, helyet hagyva a hazai munkaerőpiacon az addig munkaerő-feleslegnek számító csoportoknak, köztük a cigányságnak.

A fenti folyamatok fényében fontos kérdésként merül fel, hogy a 2015 óta tartó foglalkoztatás-bővülés a munkaerőpiac alsóbb szegmenseiben mennyiben képes megbontani a cigányság és a munkaerő-tartaléksereg közötti rögzült átfedést, illetve mennyiben teremt lehetőséget a cigányság szélesebb körű társadalmi felemelkedésére. Ha ez valóban megtörténik, akkor vizsgálat tárgyát kell képezze, hogy a cigányságon belül mely csoportok képesek élni ezzel a lehetőséggel, milyen társadalmi törésvonalakat hoz létre ez a differenciálódás, valamint kik kerülhetnek a hazai munkaerő-tartaléksereg helyébe, és mindez milyen további feszültségeket generálhat a magyar társadalomban – például a vendégmunkások esetében.

AZ ETNIKAI ÉS OSZTÁLYPOZÍCIÓ VÁLTOZÉKONYSÁGA

Miután áttekintettük a cigányság és a munkaerő-tartaléksereg történetét, ismét hangsúlyoznunk kell a történeti írások alapvetését: a cigányság legalább annyira értelmezhető osztálypozícióként, mint származási csoportként. E pozíció történetileg változó, mivel a szélesebb gazdasági és politikai folyamatok alakítják (Nagy 2020; Kovai és Puskás 2022; Dupcsik 2009; Ladányi és Szelényi 2004).

Nagy Pál történeti források elemzése alapján arra jut, hogy „a 'cigányként' ismert népesség, illetve legalábbis egy részének társadalmi helyzete nem etnikai hovatartozásának következménye (nem is született cigánynak), hanem társadalmi helyzete miatt számít 'cigánynak'" (Nagy 2020). Számos példán keresztül mutatja be, miként szorítanak a szélesebb politikai-gazdasági folyamatok – a jobbágyfelszabadítás, a modernizáció, a Nagyatádi Szabó István-féle földreform vagy a harmincas évek gazdasági válsága – a társadalom margójára egyes rétegeket, akik így „cigánnyá" válnak, azaz a helyi társadalmi hierarchia

aljára szorult, etnikailag stigmatizált csoport részévé lesznek. Nagy Pál munkája a strukturális kényszerek mellett az ágencia bizonyos dimenzióit is feltárja, miközben rávilágít a korabeli osztályalapú etnikai hierarchia működésére. A források megfogalmazásait idézve érzékelteti, hogy a földreform kárvallottjai számára a nagy gazdasági válság miért tette vonzóvá a „cigánnyá válást", és hogy ez milyen áldozatokkal járt:

> „A gazdasági hanyatlás, a munkanélküliség beköszöntével a cigányok 'aránylagos szervezettségüknél fogva' könnyebben jutottak keresethez, mint más nincstelenek. Rongy, ócskavas, csont és egyéb hulladékok gyűjtéséből, takarításból, gyepmesterségből. Ezekre a munkákra magyar ember sohasem vállalkozott volna [...], megélhetési előnyökért, túlélésük érdekében 'felcsaptak cigányoknak'. Önként vállalták, hogy »az évszázadok óta kialakult társadalmi hierarchiának egy mélyebben fekvő síkján« helyezkedjenek el, és részesei legyenek 'a cigány patriarchális szervezettségben rejlő előnyöknek'" (Nagy 2020:176).

Ladányi és Szelényi hasonló következtetésre jutnak Csenyéte példáján, amely az egyik első „elcigányosodott" faluként vált ismertté. Vizsgálatuk rámutat, hogy a helyi „cigányság" lélekszáma attól függően változott, hányan „süllyedtek le" paraszti sorból, illetve emelkedtek fel a parasztok közé. Írásuk hangsúlyozza: a társadalmi mobilitás iránya – akár lefelé, akár felfelé – mindig együtt járt az etnikai stigmatizáció erősödésével vagy enyhülésével (Ladányi 2004).

Dupcsik Csaba további források elemzésével igazolja, hogy a „cigányság" esetében az etnikai stigmatizáció és az etnikai identifikáció a 20. század nagy részében a társadalmi osztályok közötti mozgással együtt változott. A társadalom peremére került egyének könnyen kerültek a cigány kategóriájába, míg a felemelkedők arra törekedtek, hogy ne tekintsék őket többé cigánynak – törekvésüket a társadalmi környezet többnyire elismerte, sőt asszimilációs kényszerként követelte (Dupcsik 2009).

Az etnicitás és osztályhelyzet ilyen összefonódása a közép-kelet-európai cigányság sajátos tapasztalatának meghatározó eleme. Ezzel szorosan összekapcsolódik az asszimilációs kényszer évszázados jelenléte, amely szerint a szegénységből való kiemelkedés a cigányság

elhagyásával jár. Tipikus példa, amikor interjúalanyaink arról számolnak be, hogy a mélyszegénységből kilépve többségi környezetük nem ismerte fel őket cigányként. Ha származásuk mégis ismert volt, a többségi környezet az asszimilációs kényszer felszólítását dicséretként visszhangozta: „te nem vagy cigány!".

A cigányság mélyszegénységgel való összekapcsolása továbbá azt eredményezi, hogy a nyilvános terekben vagy intézményekben (utcákban, iskolákban stb.) való megjelenésük a szegénység és a társadalmi lecsúszás fenyegetését idézi fel a többségi lakosság percepciójában. Ezt példázzák azok az esetek, amikor aspiráló roma rétegek magasabb presztízsű iskolákban jelennek meg, amire válaszul a többségi szülők elviszik onnan gyermekeiket, mivel az iskola státuszát a cigány tanulók számán keresztül érzékelik (Zolnay 2010). Mindezzel nem a többségi lakosság realitásérzékét kívánjuk megkérdőjelezni – hiszen a roma lakosság valóban felülreprezentált a szegények között –, hanem azt jelezzük, miként akadályozza ez az összefonódás a roma gyermekek társadalmi felemelkedését (Puskás 2026).

Az osztály és etnikai pozíció történetileg folytonos összefonódásából fakadó asszimilációs kényszer az egyik olyan fontos tényező, amelyben megragadható a magyarországi cigányság kisebbségi tapasztalatának sajátossága. Ehhez szorosan kapcsolódnak a bőrszín és a térbeli elrendeződés sajátságos jellemzői a cigány–magyar viszony leképződésében. A következőkben részletesen bemutatjuk, miként működik az asszimilációs kényszer a mindennapi gyakorlatokban és a különböző társadalmi arénákban, valamint hogyan hat a cigány közösségek életvilágára, kognitív struktúráira és a cigány–magyar viszony alakulására.

AZ ASSZIMILÁCIÓS KÉNYSZER: A NEM-LÉTEZÉSRE VONATKOZÓ ELVÁRÁS

Ahhoz, hogy a magyar cigányság tapasztalatát és a cigány–magyar különbségtétel sajátosságait értelmezzük, érdemes azt más kelet-európai kontextusokkal összevetni. De Port (1998) értelmezése szerint a szerb–cigány különbségtételben például a cigány figurája a háborúk, rezsimváltások és bizonytalanságok elbeszélhetetlen tapasztalatainak

hordozója, aki egyszerre jelenik meg a nemzeti tudattalan kivetüléseként és a társadalmi normák határainak megszemélyesítőjeként. Pulay Gergő (2012, 2017) pedig rámutat, hogy a román identifikációban a cigányság a „balkáni elmaradottság" megtestesítőjeként funkcionál: a román önkép azon elemeit sűríti magába, amelyektől a nemzetnek – a civilizált Európához való felzárkózás érdekében – meg kell szabadulnia. A közös elem ezekben a kontextusokban, hogy az alávetett félnek kiemelt szerepe van az elnyomó identitásának fenntartásában.

A magyarországi esetben azonban kissé más logika érvényesül. Az asszimilációs kényszer évszázadok óta meghatározza a magyarországi cigányság tapasztalatát. E nyomás egyik alapvető eleme, hogy a cigánysággal szembeni normatív elvárás a nem-létezés, vagy legalábbis a nyilvános terekben való láthatóság minimálisra szorítása. Működése szorosan összefügg azzal, hogy a cigánysághoz az alacsony osztálystátusz társul, amely ugyan gyakran nem tudatosul, a hétköznapi gyakorlatban mégis evidenciaként működik. Itt a cigányság nem válik a nemzeti önazonosság központi negatív alakjává, hanem sokkal inkább a „nem releváns lakosság" pozíciójába szorul: olyan csoporttá, amelynek létezése a többségi társadalom szemében nemcsak mellőzhető, hanem kifejezetten veszélyes.

A többségi hegemónia fenntartása e tekintetben nem választható el az osztálypozíciók védelmétől. Az asszimilációs kényszer legfőbb formája ezért nem a „cigány" kiemelt szimbolikus szerepeltetése, hanem a láthatatlanság és irrelevancia normája. A „cigány" ugyanis azokat a társadalmi tapasztalatokat testesíti meg – szegénységet, létbizonytalanságot, dezintegrációt –, amelyek a többségi társadalom szélesebb rétegeit is fenyegethetik (Feischmidt és Szombati 2013; Szombati 2016; Kóczé 2010; Efremova 2013). Éppen ezért a helyi közösségek gyakran még az elnéptelenedéssel, a falusi intézmények megszűnésével is inkább szembenéznek, semmint elfogadják a „cigányosodás" rémét. A cigányság így ezekben a társadalmi terekben könnyen válik olyan népességgé, amely nem számít potenciális falusi vagy városi polgárnak: léte nemcsak irreleváns, hanem egyenesen veszélyforrásként értelmeződik. Jó példa erre, hogy az új *településtörvény*[8] nyomán több településen – például

8 A helyi önazonosság védelméről szóló 2025. évi XLVIII. törvény. Magyar Közlöny, 2025/87. szám. https://njt.hu/jogszabaly/2025-48-00-00

Pilisben és Sátoraljaújhelyen – is bevezették, hogy nem létesíthet lakcímet az, aki nem rendelkezik biztosítással vagy munkaviszonnyal, akit korábban erőszakos bűncselekmény miatt elítéltek, vagy nem tud magyarul (Pilis Város Önkormányzata 2025; Sátoraljaújhely Város Önkormányzata 2025; Népszava 2025a; Népszava 2025b).

AZ ASSZIMILÁCIÓS KÉNYSZER ÍGÉRETE

A cigányság „irrelevánssá" válása – vagyis az asszimilációra ösztönző rezsim – nem csupán kirekesztő gyakorlat, hanem olyan ígéretként, társadalmi vízióként is működik, amely a cigány pozícióban élők aspirációit is meghatározza. E rezsim szerint a proletarizáció beteljesülésével – tehát az állandó, megszakítások nélküli bérmunkás pozíció elérésével – járó mobilitás megszünteti az etnikai különbségtételt annak összes hátrányával, bonyodalmával és fájdalmával együtt. Bár az asszimilációs kényszer és ígéret az államszocializmus korszakában a hivatalos cigánypolitika alapját képezte, hatása napjainkban is meghatározza a cigány–magyar különbségtétel működését.

A cigányság elhagyása, illetve a bérmunkára irányuló vágy normatív követelményként jelenik meg a cigány pozícióban élők számára, függetlenül attól, hogy az adott gazdasági ciklus lehetővé teszi-e annak beteljesítését. A cigány pozíció sajátossága abban áll, hogy az asszimilációs kényszer értelmében az osztálymobilitás csak a cigányság „legyőzésén" keresztül képzelhető el. Ennek lehetőségét azonban szélesebb gazdasági és politikai meghatározottságok – például az oktatási rendszer állapota vagy a munkaerőpiac szerkezete – erőteljesen korlátozzák. Ha az osztálymobilitás mégis bekövetkezik, a cigányság „elhagyását" a helyi társadalmi viszonyok teszik problematikussá: falusi vagy kisvárosi környezetben a származást a közösség pontosan számontartja, így a társadalmi felemelkedés nem feltétlen szünteti meg az etnikai megbélyegzést.

Az asszimilációs kényszer tehát a „cigányságot" meghaladandó, legyőzendő társadalmi entitásként tételezi, ily módon rögzítve stigmatizáló jelentéseit: a „civilizálatlanságot", a „szegénységet", a „fejletlenséget", az „alsóbbrendűséget". A rezsim nem pusztán azzal az ígérettel tartja fenn magát, hogy a cigányság elhagyható, hanem az

erre irányuló törekvéseket szinte kötelezővé teszi. Az asszimilációs nyomás alatt minden olyan viselkedési forma, szokás, tapasztalat, tevékenység vagy kötődés, amely a cigánysághoz kapcsolódik, stigmatizáltá, szégyenteljessé és nyilvánosan nehezen vállalhatóvá válik a cigány pozícióban élők számára. Ez állandó öncenzúrára, vagy éppen ellenkezőleg, a cigánynak számító tulajdonságok és viselkedések provokatív felmutatására sarkallhat. Ez utóbbi stratégia a „bennük lévő cigány" kényszerű elfojtásából való felszabadulás élményét adhatja. A magyarországi cigány pozíció egyik legfőbb sajátossága tehát, hogy a cigánysággal történő azonosulás rendkívül problematikus folyamat: életre szóló feladat mindazok számára, akik középosztályi státuszba emelkedtek, és azoknak is, akik a munkaerő-tartaléksereg előnytelen osztálypozícióiban élnek.

Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az asszimilációs kényszer egyúttal a cigányság stigmatizációjának fennmaradását is biztosítja: hiszen csakis azért kell valamit elrejteni vagy hátrahagyni, mert az eleve negatív tartalmakkal – „piszkosság", „elmaradottság", „civilizálatlanság", „bűnözés" – társul. Ebből fakadóan az asszimilációs nyomás nem csupán a cigánysággal való, amúgy is kényszerű azonosulást nehezíti meg, hanem az etnikai alapon történő érdekvédelem lehetőségeit is. Bár a rendszerváltás után lehetővé vált az etnikai alapú szerveződés és érdekvédelem Magyarországon, az asszimilációs stratégiák mélyen beépültek a cigányság hétköznapi gyakorlataiba. Ezek tehát arra sarkallják az egyéneket, hogy a boldogulásuk érdekében rejtsék el cigányságukat, hiszen annak nyilvános felvállalása a stigma szégyenével és a hátrányos megkülönböztetés veszélyével fenyeget.

Ahogyan Wacquant írja (2009), a stigmatizáció és az előnytelen társadalmi helyzet a stigmatizált közösség fragmentációjához vezet, mivel a negatív jelentéseket a közösség alcsoportjai egymásra hárítják. A terepkutatásaink során világosan kirajzolódott, hogy a stigma áthárítása a mai napig élő stratégia, amely végtelenségig fragmentálja a cigány közegeket, és alapvetően megnehezíti a kollektív cigány érdekvédelem létrejöttét – „nem mi vagyunk a piszkosak, az elmaradottak, a civilizálatlanok, hanem a másik kiterjedt család, a másik cigány csoport, a szomszédos telep lakói.". Ez azonban nem kizárólag a cigány-tematikára jellemző: a legkülönbözőbb társadalmi kontextusokban tapasztalható, hogy a stigmatizáció és az alacsony társadalmi

státusz együtt jár a közösség fragmentációjával. Az asszimilációs kényszer fokozza a stigma erejét, tovább csökkenti a kollektív érdekvédelem esélyét, és ezzel hozzájárul az etnikailag jelöletlen többségi hegemónia fenntartásához.[9]

AZ ASSZIMILÁCIÓS NYOMÁS ÉS A „MAGYAR HEGEMÓNIA"

Az asszimilációs nyomás eleve feltételezi a többségi, jelen esetben a „magyar" hegemóniát, hiszen azt követeli, hogy az érintettek elsajátítsák az ahhoz kapcsolt normákat, viselkedési formákat és stratégiákat. A „magyar" hegemónia erőssége és explicit jelenléte ugyanakkor időbeli korszakonként és térbeli kontextusonként változik. A 2000-es évek falusi közegeiben például, ha egy „cigány asszonynak" a „magyar asszony" azt mondta, szépen járatja a gyerekét vagy tiszta a háza, az illető évekig ismételgette ezt a dicséretet megfellebbezhetetlen bizonyítékaként anyai és háziasszonyi erényeinek. A „magyar asszony/ember is megmondta…" kezdetű érveléseknek se szeri, se száma nem volt, amikor valaki igazolni akarta magát egy közösségi vitában. A „magyar" tehát nem pusztán a falusi többségként volt jelen, hanem ítélkező tekintetként a cigánytelepen, sőt a fejekben is: állandó önfegyelmezésre és öncenzúrára késztetve.

Ez a működés nem kizárólag a cigány–magyar viszony sajátja. W. E. B. Du Bois már száz évvel ezelőtt hasonlót fogalmazott meg az afroamerikai tapasztalat kapcsán: feketének lenni az „örök szétszakadás" állapota, mert a fekete ember magába építi a fehér többség

9 Loïc Wacquant hasonló jelenségről számol be a chicagói fekete gettó és a bevándorlók lakta Párizs környéki banlieue-k kapcsán: ott utcák mentén történik a fragmentáció. Ahogy írja, az ott lakók a szomszédos utcákban élőkre terhelik mindazokat a veszélyes jelentéseket, amelyek a környéket sújtják a közvélemény részéről (Wacquant 2009: 163–199). De Port egy egészen más társadalmi kontextusban a balkániság és a szerbség stigmatizáló jelentéseivel kapcsolatban ír le hasonlót, újvidéki kutatása nyomán (De Port 1998: 43–50). Ott a balkánisághoz kapcsolódó bántó és problematikus jelentések a délebbi vidékekről származó szerbekre íródnak. Frantz Fanonnál a „feketeség" a stigmatizált „terület", amelyet hasonló dinamikák szakítanak szét. Az Észak-Afrika francia gyarmatain élők a feketeség összes problémás jelentését a másik gyarmat lakóira, a szenegáliakra tolták. Ahogy Fanon írja, egy észak-afrikai akkor szembesül leginkább saját „feketeségével", amikor franciák közé megy, egészen addig ő játssza a „fehér" szerepét a szenegáliak között (Fanon 1985: 82–109).

ítéleteit, a benne élő „fehér" folyamatosan bírál és legyőzésre vár (1961). A faji/etnikai alapon fenntartott gazdasági és politikai hegemónia általános sajátossága tehát, hogy a többségi tekintet beépül a kisebbség identitásába. A magyarországi cigány közegben mindmáig a „magyar" számít ilyen kiemelt referenciapontnak, akihez igazodni kell: meghatározza, melyik környékre érdemes költözni, milyen munka elfogadható vagy szégyenletes, hogyan illik beszélni, öltözködni, viselkedni. Például terepkutatásaink során gyakran hallottuk, hogy egy-egy család gyermekei számára a „magyar gyerekekhez hasonló" öltözködés vagy iskolai teljesítmény elérése kulcsfontosságú volt a szülők számára, mert ezzel vélték bizonyítani, hogy „nem úgy élnek, mint a cigányok". Az elsajátítás hiánya viszont frusztrációt, önértékelési problémát okoz, valamint kirekesztéssel jár azokból a társaságokból, intézményekből, ahol ezek a normák magától értetődőek.

Az afroamerikai tapasztalat mellett a gyarmatosítás elméleti keretei is segíthetnek értelmezni a magyarországi cigányság helyzetét. Homi K. Bhabha szerint az alávetett szubjektum folyamatosan arra kényszerül, hogy mímelje a hegemón ideált – a „fehérséget" –, miközben annak elsajátítása eleve lehetetlen, hiszen a fehérséget veleszületettnek, a feketeséget pedig meghaladhatatlannak tételezik. Ez a kettős kényszer – a vágyott, de elérhetetlen asszimiláció és a stigmatizált identitással való kényszerű azonosulás – sziszifuszi helyzetet teremt (Bhabha 1994). A roma tapasztalatban hasonló logika működik: a „magyarság" az elérendő ideál, miközben a cigányság meghaladását követelik, de a társadalmi-gazdasági viszonyok és a helyi kontextusok rendre lehetetlenné teszik az „átlépést".

Peggy McIntosh ezt a mechanizmust a fehér privilégium kapcsán írta le: a domináns pozíció előnyei azért maradhatnak fenn, mert „láthatatlanok", reflektálatlan természetességként működnek (McIntosh 1990). A „magyarság" hegemóniája hasonlóképp őrződik meg: láthatatlansága miatt magától értetődőnek tűnik, és csak akkor válik láthatóvá, ha valaki áthágja a szabályait.

Az asszimilációs kényszer alapvető eleme tehát az, hogy a cigány lehetőleg „ne létezzen" – hiszen puszta jelenléte a lecsúszás rémével fenyegeti a magyarsággal azonosított, hegemón középosztályi pozíciót. Csakhogy ez a középosztályi lét a félperifériás kontextus következtében maga is törékeny (Éber 2023). Ennek megfelelően a nem-létezés

elvárása is különböző formákat ölt: az államszocializmusban az etnikai kötődés látható elemeinek eltüntetését a bérmunkássá válás útján, míg a rendszerváltás utáni válságperiódusokban a nyílt stigmatizációt. Szombati Kristóf elemzése is rámutat, hogy a dezindusztrializáció, a mezőgazdaság összeomlása és a 2008-as válság nemcsak a hátrányos helyzetű cigány népesség megélhetését, hanem a helyi középosztály újratermelését is válságba sodorta, ami etnicizált osztálykonfliktusokat eredményezett. A 2000-es évek végén ennek szélsőséges formája a cigánygyilkosságok voltak, ahol a „nem-létezés" elvárása konkrét fizikai megsemmisítésbe fordult (vö. Szombati 2018, 2026).

AZ ASSZIMILÁCIÓS KÉNYSZER ENYHÜLÉSE ÉS AZ IDENTITÁS ARTIKULÁCIÓJÁNAK TEREI

Az asszimilációs kényszer a mai napig alapvetően meghatározza a cigányság társadalmi helyzetét és mindennapi tapasztalatait, ugyanakkor a 1990-es évektől zajló társadalmi és gazdasági folyamatok részlegesen feloldották ennek szorítását. Ezek a változások olyan társadalmi tereket teremtettek, amelyekben a cigányság nyilvános artikulációja egyáltalán lehetségessé vált. Az 1990-es évektől kezdve az identitásalapú szerveződés egyre nagyobb forráslehívó erővel bírt: az EU-s forráspolitikák és támogatási rendszerek – amelyekben a roma identitás vállalása kifejezetten erőforrássá vált – segítették elő a tanodák, szakkollégiumok és helyi cigányszervezetek gyors terjedését.

A demográfiai változások szintén kényszerítő erővel hatnak ezekre a folyamatokra: azokon a településeken, ahol a roma népesség aránya meghaladja a harminc százalékot, a helyi társadalom és az intézmények kénytelenek reagálni jelenlétükre. A cigány iskolák intézményes felkarolása, a népismereti órák bevezetése vagy a kulturális hagyományokat tematizáló programok mind addig nem látott módon intézményesítették a cigányságot identitásként. Paradox módon a szélsőjobboldal 2000-es évek végére bekövetkezett térnyerése is hozzájárult ehhez: kollektíve „szólította meg" a cigányságot, és ezzel újabb külső kényszerítő erőként tette szükségessé az önmeghatározást. A 2010-es évek közepétől újabb fordulat következett: a világgazdasági konjunktúra és a bérmunka expanziója ideiglenesen enyhítette az

osztályalapú etnikai feszültségeket a magyar vidéken, ami a cigányság egy bizonyos rétegének felemelkedését tette lehetővé.

Ezek a társadalmi terek – cigány aktivizmus, civil szervezetek, identitásalapú kezdeményezések – lehetőséget adtak arra, hogy a cigánysághoz való viszony nyilvánosan is megfogalmazódjon. Ugyanakkor jelentős részben olyan intézményi és diszkurzív feltételek között jöttek létre, amelyeket külső kényszerek alakítottak. A cigány identitás nyilvános artikulációja így gyakran nem önnön jogán történt, hanem a támogatások és politikai pozicionálások által meghúzott keretek között (vö. Balázs 2026). Ez az identitáspolitika paradoxona: miközben teret nyit a közösségi önmeghatározásra és a rasszizmus elbeszélhetőségére, egyúttal beszűkíti azt a horizontot, amelyben a cigányság önmagát megfogalmazhatja. Az idősebb generációk visszaemlékezései jól érzékeltetik ezt a fordulatot: sokan a szocializmus időszakára úgy emlékeznek, hogy „akkoriban nem volt ez téma, hogy cigány vagy, nem volt olyan, hogy rasszizmus". Ez nem a kirekesztés hiányát, hanem azt jelzi, hogy az etnikai megkülönböztetés tapasztalatai más nyelvi és társadalmi keretekben maradtak artikulálatlanok. A rendszerváltás után azonban a rasszizmus nyelvileg és intézményesen is artikulálhatóvá vált. Ez egyszerre nyitott új lehetőségeket a tapasztalatok megfogalmazására, és hozott létre új kényszereket is: míg korábban a hallgatás, a láthatatlanság jelentette az asszimiláció normáját, ma sok esetben éppen az identitás nyilvános tematizálása vált elvárássá – legyen szó forrásszerzésről, politikai reprezentációról vagy civil megszólalásról.

Az asszimilációs elvárások átrendeződése a társadalmi mobilitás új formáiban is élesen tetten érhető. A roma értelmiségiek és középosztálybeli szereplők nyilvános szerepvállalása gyakran a cigányság reprezentációjához kötődik, vagyis a felemelkedés feltételeként az identitás tematizálása jelenik meg (vö. Balázs 2026). Ez új típusú habitusbeli feszültségeket szül: a kettős lojalitás dilemmáját, az integritás meghasadtságát, illetve azt az élményt, hogy a társadalmi elismerés ára az identitás folyamatos „kijátszása" a forrásszerzés és reprezentáció tereiben (Nyírő és Durst 2021a; Nyírő 2026). Az emancipációs tapasztalat így szorosan összefonódik az asszimilációs kényszer új formáival, amelyek egyrészt mozgásteret nyitnak, másrészt azonban továbbra is kijelölik az identitás társadalmilag elfogadott kereteit. Nem mellékes azonban az sem, hogy kik szólalhatnak meg „cigányként"

a nyilvánosságban: a reprezentáció lehetőségei önmagukban is társadalmilag szelektáltak, és így a megszólalás joga és módja is az elvárások részévé válik.

Tágabb perspektívából nézve mindez arra mutat rá, hogy az asszimilációs kényszer enyhülésének tapasztalata csak részleges. A cigányság mobilitása középléptékű vizsgálatban előrehaladásnak tűnhet, de strukturális szinten inkább az etnicizált osztálypozíció átrendeződéséről van szó. A roma közösségek történetileg az etnicizált „munkaerő-tartalékseregh*ez*" kapcsolódtak (Kertesi 1995; Kovai 2019), és ez a pozíció a társadalmi rendszer egészének újratermelődésében továbbra is alapvető szerepet játszik. Az, hogy egyes csoportok mobilitási lehetőségekhez jutnak, nem változtat azon, hogy mások lépnek a helyükbe a munkaerőpiac alsóbb szegmenseiben (Szombati 2018).

A BŐRSZÍN ÉS A CIGÁNY IDENTITÁS DISZKURZÍV MOZGÁSTEREI

A bőrszín a cigány-tematika egyik legellentmondásosabb és legfeldolgozatlanabb dimenziója. A „barnaság" társadalmi jelentései szinte teljesen hiányoznak a magyar szociológiai irodalomból, mintha tabu övezné a kérdést. Ez a hallgatás a hétköznapi beszédben is megjelenik, és sajátos mozgásteret biztosít a cigányság társadalmi megéléséhez. Horváth Kata (2008) rámutat, hogy bár a cigányság és a barnaság kölcsönösen utal egymásra, jelentésük eltérő: míg a cigányság erőteljesen stigmatizáló társadalmi pozíciót rögzít, addig a barnaság diszkurzív jelentései bizonyos helyzetekben éppenséggel oldhatják e kijelölés szigorúságát.

Michael Stewart (1997) és mások (vö. Ahmed 1999; Horváth 2008) hangsúlyozzák, hogy a barnaság jelentésmezője kulturálisan és társadalmilag sokrétű. A bőrszín utalhat jómódra (szolárium, egzotikus nyaralás) vagy éppen szegénységre és cigányságra; ennek következtében kontextusról kontextusra váltogathatja asszociációit, és így „kaméleonszerűen" alakíthatja a cigányság diszkurzív mozgásterét. Nem véletlen, hogy cigány fiatalok gyakran játszanak a bőrszín adta lehetőségekkel: afroamerikai, közel-keleti vagy dél-európai zenei és öltözködési mintákat követnek, arab neveket választanak a közösségi médiában. Ez a képlékenység azonban korlátozott, különösen vidéki

közegben, ahol a társadalmi érintkezések szűk tere határozza meg a jelentéseket. Itt a bőrszín sötétsége gyakran a kényszerű cigány-azonosulás mélyítésével jár, míg a világosabb bőr a társadalmi felemelkedés, sőt a cigányság „meghaladhatóságának" képzetét kelti. A barnaság tehát nem önmagában hordozza a stigmatizációt, hanem a cigányság felismerhetőségének médiumaként működik. A világos bőr ezzel szemben a „szépség" privilégiumaként, a párválasztásban is konvertálható tőkeként jelenhet meg, amely a hátrányos pozícióból való kilépés lehetőségét kínálja.

A bőrszín kérdése így szorosan összefonódik az asszimilációs kényszer logikájával. A sötét bőrszín az asszimiláció legnagyobb akadályaként jelenik meg, míg a világos bőrszín a láthatóság csökkentésén keresztül a társadalmi mobilitás illúzióját erősíti. A bőrszín tehát egyszerre a láthatóság kényszere és a mozgástér egyik meghatározó mediátora: olyan testi marker, amely a cigányság diszkurzív kereteit és az identitás artikulációjának lehetőségeit alapvetően befolyásolja.

A VIDÉKI TÁRSADALMI VISZONYOK JELENTŐSÉGE

A növekvő urbanizáció ellenére a romák többsége továbbra is a leghátrányosabb helyzetű, perifériku régiók falvaiban és kisvárosaiban él. Ez a területi mintázat az adott lokalitás társadalomtörténetét és intézményi szerkezetét elemzési kulcstényezővé teszi: a rurális társadalmakra jellemző informalitás, a helyi közvetítők és a patrónus–kliens viszonyok érdemben alakítják a megélhetési stratégiákat, valamint a „cigány", „nem cigány" határok mindennapi újratermelését. Mindez szintén nem cigány sajátosság, a munkaerő-tartaléksereg sokféle történeti és társadalmi kontextusban vidéki populáció, mivel a vidékiség egyrészt hozzájárulhat a munkaerő olcsóvá tételéhez az esetleges élelmiszer-termelés, olcsóbb lakhatás, informális viszonyok stb. révén, másrészt „megkönnyíti" az olcsó munkaerő újratermelését, hiszen ezek zömmel hátrányos helyzetű, stigmatizált terek, ahonnan nehéz a társadalmi felemelkedés.

A magyarországi cigányság esetében tehát nagyrészt vidéki, vagyis falusi, kisvárosi kötődésű népességről beszélünk. Ez nem feltétlenül statikus állapot, sok esetben egyfajta város-vidék közti ingázó élet-

módot láthatunk, ahol a vidék erőforrásai meghatározó szerepet játszanak. Még azoknál a csoportoknál is, akik tartósan nagyvárosba költöznek, a vidéki kötődés gyakran élő marad. A cigány–magyar viszony azonban zömmel olyan vidéki terekben, falvakban és kisvárosokban játszódik, amelyek elvesztették erőforrásaik jelentős részét a rendszerváltás utáni évtizedekben, így a cigánysághoz kapcsolódó fentebb bemutatott félelmek még erőteljesebben működnek.

E vidéki túlsúly az asszimilációs kényszer működését is nagyban befolyásolja. Ezen asszimilációs nyomás egyik alapja, hogy a cigányság többségi perspektívából hagyományosan nincs benne a falvak, kisvárosok össztársadalmi „mi"-jében, irreleváns tényező, vele szemben támasztott normatív követelés az, hogy ne létezzen, vagy minél kevesebb látszódjon belőle (Kovai 2017). Ugyanakkor a vidéki közegek egyik fő jellemzője, hogy nagyon is számontartott az egyének etnikai pozíciója, már csak nagyvároshoz képest átláthatóbb viszonyok és homogénebb népesség miatt is. Mindez egy alapvető ellentmondással terheli az asszimilációt, hiszen hiába sajátítja el valaki a középosztályi státuszhoz társult magyarság minden elemét, a falusi környezet akkor sem felejti el cigány származását. E vidéki közegekben a cigány–magyar különbségtétel könnyebben rendeződik egyfajta „mi és ők" bináris oppozícióba, mint egy nagyobb város esetében, ahol heterogénebb a népesség és más létező kisebbségi pozíciók oldhatják a különbségtétel kizárólagosságát. E vidéki kontextus tehát sajátos kényszereket és mozgástereket jelent a cigány pozícióban élők számára.

A cigányság hagyományosan a magyar vidéki települések társadalmi viszonyrendszerének perifériáján kapott helyet: a faluszéli cigánytelepeken, sorokon, az alacsony státuszú munkák között, a közoktatás szegregált intézményeiben. Ugyanakkor ez a perifériás pozíció soha nem jelentett teljes kirekesztődést, a cigány népesség ugyanis patrónus–kliens kapcsolatokon keresztül ágyazódott be a falvak, kisvárosok társadalmi viszonyrendszereibe (Durst 2006; Szuhay 2012). Ahogy interjúalanyaink mondják „minden parasztnak megvolt a maga cigánya", akiről munkájáért, szolgáltatásaiért cserébe valamilyen módon gondoskodott. A 60-as évektől kezdve a vidéki cigányság fokozatosan vonódott be a formális állandó bérmunka legalsóbb szegmenseibe, ám megélhetésükben és legitim társadalmi létezésükben a patrónus–kliens viszonyok továbbra is jelentős szerepet játszottak. A rendszerváltás

után pedig a formális munkahelyek megszűnése miatt a klientelista kapcsolatok újfent felértékelődtek. Habár a vidéket érintő drámai erőforrásvesztés fokozatosan erodálta e viszony jelentőségét (Szombati 2019; Kovách 2012), a patrónus–kliens jellegű kapcsolatok mind a mai napig jelentős szerepet játszanak nem pusztán a cigányság létfenntartásai stratégiáiban, hanem társadalmi előrelépésében is (Kovai–Pulay 2024). Kutatásaink azt mutatják, hogy azok a roma rétegek, akik az utóbbi évtizedben feljebb léptek a lokális osztályszerkezetben, legalább annyira e patrónus–kliens viszonyok adta lehetőségeknek köszönhették boldogulásukat, mint mondjuk iskolai végzettségüknek. Egy helyben elérhető jó állás, megrendelés a vállalkozásnak, helyiség az egyesületnek, boltnak, szolgáltatásnak mind azon múlhat, hogy az illető „rendes cigánynak" minősül e a helyi viszonyok között, amelyet nem csak személyes ismeretségen keresztül vívhat ki, hanem családjának, felmenőinek megítélése által is.

A lokális viszonyok tehát a patrónus–kliens kapcsolatokon keresztül enyhítik az osztályalapú etnikai kirekesztést. Mind a többségi, mind a kisebbségi lakosok percepcióiban fontos szerepet játszik a lokalitáshoz kötődő distinkció a „mi cigányaink" és a lokális viszonyokban ismeretlen és nem kontrollált „idegen cigányok" között (Durst 2006, 2010, 2015; Szuhay 1994; Virág 2010). A „mi cigányaink" a patrónus–kliens kapcsolati hálón keresztül helyi viszonyokba integrálódott romákat jelenti (vö. Eredics 2026). Ezek az informális viszonyok még a legszigorúbb etnikai elválasztást is képesek felülírni. Van olyan kisváros, ahol a többségi interjúalanyok nagy része tudja annak a roma lánynak a nevét, aki a helyi gimnáziumba jár, büszkén emlegetve őt, mint a helyi „rendes cigányok" ékes példáját, annak ellenére, hogy a legtöbben mélyen egyetértenek az intézményi és térbeli etnikai szegregációval, ami a várost messzemenőkig jellemzi.

A cigány–magyar különbségtétel helyi szinten tehát egy erőteljesen hierarchikus viszonyként működik, amely egyrészt újra és újra megerősíti a cigányság alárendelt pozícióját, miközben kijelöli legitim, többnyire perifériku s helyét az adott település viszonyai között (vö. Durst 2006, 2010, 2014; Virág 2010; Kovács, Vidra és Virág 2013; Kovai 2017; Puskás 2026). Másrészt viszont ez az alá-fölé rendeltségi viszony egy intimebb, familiáris kötődés, amely személyessége révén tágabb értelemben vett egzisztenciális biztonságot, lehetőségeket, mozgás-

teret nyújthat egy helyi roma számára. A lokális viszonyok cigány perspektívából olykor a társadalmi totalitás erejével bírnak, alapvető referenciát jelentenek úgy a megélhetés, mint az identifikáció szempontjából. Mindez magyarázatot nyújt arra a jelenségre, hogy sokszor a legkisebb térbeli kimozdulás is veszélyekkel teli egy roma számára, amennyiben az új helyen nem védik meg az előítéletektől a patrónus–kliens jellegű informális viszonyok. Miközben, ha nem lép ki a biztonságot adó kapcsolati hálóból, akkor a kontinenseken átívelő térbeli mozgás is biztonságos marad.

A vidéki kötődés dominanciája tehát alapvetően határozza meg a cigány pozícióban élők mozgástereit és a cigány–magyar különbségtétel sajátosságait: az adott település társadalomtörténete, gazdasági helyzete és intézményi szerkezete kiemelt jelentőségű lesz, a rurális társadalmakra jellemző informalitás és patrónus–kliens viszonyok pedig erőteljesen befolyásolják az asszimilációs kényszer működését, a megélhetési stratégiákat és a mobilitási lehetőségeket.

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmány a magyarországi cigányság társadalmi helyzetének komplex megértésére tett kísérletet, elkerülve azokat az értelmezési dichotómiákat, amelyekben a struktúra és ágencia, a gazdasági és etnikai viszonyok, illetve a globális folyamatok, valamint lokális tapasztalatok összefüggései és kölcsönhatásai kevés hangsúlyt kapnak. Mi abból indultunk ki, hogy a cigányság társadalmi helyzete éppen e viszonyrendszerek metszéspontjában formálódik. Ennek mentén tanulmányunk a magyarországi cigányság pozícióját a munkaerő-tartalék népesség marxi fogalmain keresztül vizsgálta. A bevezető másik fontos kiindulópontja az empíria fontossága volt. Amellett érveltünk, hogy az empíria képes megmutatni, hogyan jelennek meg a strukturális viszonyok közösségi és egyéni tapasztalatokban a mindennapok során. Ebben az értelemben az empíria nem csupán az elmélet illusztrációja, hanem segít láthatóvá tenni az adott elméleti keret korlátait, annak hatalmi mechanizmusokba történő beágyazottságát. A munkaerő-tartaléksereg marxi fogalmi keretezésével sem teszünk kivételt, ennek is megvan a tudományos és politikai mezőben elfoglalt helye, ahonnan bizonyos

dolgok nem látszanak, vagy éppen jobban kirajzolódnak. A cigány-tematikában különösen fontos hangsúlyozni az empíriában rejlő kritikai lehetőséget, hiszen a cigányság egyszerre heterogén és társadalmi státuszát tekintve homogén. E kettősség – a sokféleség és a strukturális ismétlődés együttes fennállása – arra utal, hogy a cigányság helyzetét nem lehet kizárólag mikroszintű döntésekre, kulturális mintázatokra vagy makroszinten zajló folyamatokra visszavezetni. A makroszintű folyamatok és a helyi társadalmi viszonyok összekapcsolása nélkül a jelenség leírása szükségképpen részleges marad. Felhívtuk a figyelmet arra is, hogy a cigány-tematika gyakran alárendelődik azoknak a fogalmaknak és értelmezési kereteknek, amelyek elsősorban centrum-társadalmakban születtek. Lapszámunk explicit szándéka, hogy e fogalmak használata mellett reflektáljunk arra, hogy ezek más világrendszerbeli pozíciók és társadalomtörténeti kontextusok termékei, így szükségképpen elfedik a cigány-tematika sajátosságait a közép-kelet-európai és a magyarországi kontextusban. Az empirikus vizsgálódásokra támaszkodva bevezetőnkben négy meghatározó sajátosságot emeltünk ki, amelyek együttesen alakítják a magyarországi cigányság helyzetét és tapasztalatait.

Az első a formális, állandó bérmunkához való ciklikus hozzáférés, vagyis az előzőekben kifejtett munkaerő-tartalék pozíció dominanciája a cigány csoportok társadalmi helyzetében. A tanulmány ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a munkaerő-tartalék nem „természetes" osztályhelyzet: osztálypozícióvá akkor szilárdul, ha generációkon át rögzül ez a sérülékeny pozíció. A magyarországi cigányság esetében – érvelésünk szerint – ez a rögzülés az 1960-as évektől vált különösen láthatóvá. A térbeli periferialitás, az oktatási szelekció és az etnikai/faji megkülönböztetés hosszú távon együtt jelölte ki azt a munkaerőpiaci szegmenst, amelyben a romák tömegesen megjelentek: alacsony státuszú, gyakran kölcsönzött gyári munkák, építőipari segédmunka, mezőgazdasági napszám, illetve a termelés ciklusaihoz igazodó foglalkoztatás. E munkaformák kiszámíthatatlansága nem csupán gazdasági bizonytalanságot, hanem olyan társadalmi tapasztalatot is termel, amely visszahat a habitusra, stratégiákra és mobilitási képzetekre – valamint a többségi társadalom értelmezéseire is. Ez egyrészt lehetővé tette, hogy e népesség osztálypozícióját és a cigány–magyar viszonyt a kapitalista világrendszer összefüggésében, globális gazdasági folya-

matokba ágyazva értsük meg (Marx 1949 [1867]). Másrészt e fogalmi keret az etnicitás és az osztály összefonódását is segít megérteni. Amellett érveltünk, hogy a szegénység tapasztalata eltérő kényszerekkel, intézményi bánásmóddal és stigmatizációs mechanizmusokkal jár a „cigány" és a „magyar" pozíciókban. A szegénység eltérő tapasztalati pedig eltérő életstratégiákat hozhatnak létre. Ahogyan a tanulmányban ezt kifejtettük, ez nem azt jelenti, hogy a cigányság egyenlő a tartalékseregg el, hanem azt, hogy ez az előnytelen osztálypozíció és az etnicitás (esetünkben cigányság) erőteljesen összefonódik. Ez az összefonódás pedig hatást gyakorol azok életére is, akik középosztálybeliként cigányok, vagy éppen azokéra is, akik nem cigányként élnek a munkaerő-tartaléksereg hátrányos helyzetében.

Amikor a munkaerő-tartaléksereg koncepciót használjuk, hangsúlyozzuk, hogy maga a pozíció állandó a kapitalizmus máig ismert formájában, csak az változik történetileg, hogy mely csoportok foglalják el ezt az hátrányos helyzetet a globális és lokális munkamegosztásban. Még ha társadalompolitikai eszközökkel sikerülne is tömegeket kiemelni ebből az előnytelen pozícióból, maga a munkaerő-tartalék strukturális helye nem szűnne meg. A kapitalizmus működése a munkaerő-tartalék újratermelését feltételezi; a pozíció betöltése változhat, de a pozíció mint szerkezeti elem fennmarad – adott esetben más csoportok (például vendégmunkások) bevonásával. Ebből következően a cigányság helyzetének elemzése nem korlátozható a „cigány ügyre": a cigány pozíció a társadalmi újratermelés és a félperifériás felhalmozás egyik csomópontja, amelyen keresztül a rendszer általános működésmódjai is láthatóvá válnak.

Egy másik fontos megállapítás az asszimilációs kényszer meghatározó szerepe a cigány–magyar különbségtételben. A bevezető tanulmányban azt állítottuk, hogy az osztály alapú etnikai (cigány–magyar) hierarchia és elnyomás történetileg kialakult fő működtetője az asszimilációs rezsim. Ez azt jelenti, hogy a cigányságra nehezedő évszázados elvárás, hogy ne létezzen, vagy legalább ne jelenjen meg a nyilvánosság erejével bíró terekben, intézményekben. A „cigányság" megszüntetésére vagy elrejtésére vonatkozó felszólítás szoros összefüggésben áll az előzőekben kifejtett jellemzőkkel, vagyis a cigányság és az előnytelen osztálypozíció összefonódásával. Amikor az asszimilációs rezsim a cigányság megszűnését követeli, akkor a vele összekapcsolódó szegény-

ség fenyegetését is igyekszik távoltartani. Amellett érveltünk tehát, hogy az asszimiláció nem pusztán identitáspolitikai kérdés, hanem a többségi és középosztálybeli hegemónia hétköznapi működésének egyik szervezőelve: a cigányságot meghaladandó társadalmi entitásként tételezi, és ezzel újratermeli a stigmatizáló jelentéseket. Az asszimilációs kényszer egyrészt rögzíti a cigányság és szegénység közti átfedést, másrészt megnehezíti a cigány középosztály létrejöttét, hiszen az asszimilációs nyomás értelmében, aki társadalmilag felemelkedik, az nem lehet többé cigány. Emellett kitértünk a térbeli-településszerkezeti elhelyezkedés következményeire a cigány népesség társadalmi státuszára, mozgástereire és stratégiáira is. A növekvő urbanizáció ellenére a romák többsége napjainkban is a leghátrányosabb helyzetű, perifériikus régiók falvaiban és kisvárosaiban él. A rurális beágyazottság dominanciája keretezi a cigányság társadalmi mozgásterét és az etnikai határvonalak természetét. A helyi társadalomtörténeti és gazdasági kontextus mellett a kistelepülésekre jellemző informális hálózatok és kliensi függőségek alapvető jelentőségűek: ezek határozzák meg az asszimilációs elvárásokat, a túlélési stratégiákat, valamint alakítják a társadalmi mobilitás esélyeit.

Végezetül kiemelnénk, hogy a cigányság pozíciója és életvilága nem redukálható a „strukturális kényszerek" elszenvedésére, az ágenciát a bevezető tanulmány és a lapszám egésze nem a struktúrával szemben, hanem annak keretei között, relációs módon értelmezi. A stratégiák, alkalmazkodások, ellenállások és kompromisszumok a mozgástér keresésének formái, és sok esetben maguk is részei azoknak a mechanizmusoknak, amelyek a fennálló viszonyokat fenntartják vagy átalakítják. A cigányságot így nem pusztán a társadalmi viszonyok elszenvedőjeként, hanem potenciális szervezőerőként is szemléljük, amelynek történetében számos önszerveződési és politikai törekvés jelenik meg.

Ennek mentén a lapszám további tanulmányai a cigányság strukturális helyzetét és ágenciáját, a globális és nemzeti folyamatok helyi leképződésének egyes aspektusait további empíriákon keresztül bontják ki. Az egyes cikkek az oktatás, a nemi viszonyok, a munka és az otthon világa, a cigány–magyar viszony lokális dinamikái, a roma és pro-roma szerveződések lehetőségei, a társadalmi mobilitás kérdései, a posztszocialista vidéki városok cigány népességének helyzete, a munkaerőpiaci migráció és az informális gazdaság témáit bontják ki.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Babkou, Ihar (2012). A modern / posztkoloniális a Kelet-európai határvidéken. *Szépirodalmi Figyelő*, 4, 27–41. http://www.szepirodalmifigyelo.hu/pdf/2012/12-4-010-kelet-babkou.pdf

Balázs Anna (2026). Útfüggőség. A magyarországi roma aktivizmus egy meghatározó sajátossága. *Fordulat*, 35.

Bernát, Anikó (2018). A roma népesség társadalmi helyzete. In: TÁRKI TRIP 2018. TÁRKI. https://tarki.hu/sites/default/files/trip2018/144-165_Bernat_roma.pdf

Bakó Tamás és Lakatos Judit (2019). A magyarországi munkapiac 2018-ban. In Fazekas Károly; Csillag Márton; Hemann Zoltán és Scharle Ágota (szerk.), *Munkaerőpiaci tükör 2018* (15–32), Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont.

Bhabha, Homi K. (1994). *The Location of Culture*. Routledge Classic.

Bhambra, Gurminder K. (2022). A Decolonial Project for Europe. *Journal of Common Market Studies*, 60(2), 229–244.

Bhattacharya, Tithi (szerk.) (2017). *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression*. Pluto Press.

Bihari Zoltán és Kovács Katalin (2006). Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 20(4), 49–66. https://doi.org/10.17649/tet.20.4.1077

Boatcă, Manuela (2015). *Global Inequalities Beyond Occidentalism*. Ashgate.

Boatcă, Manuela (2015). World-systems analysis and the feminist subsistence perspective. In *Global Inequalities Beyond the Occidentalism* (121–138), Ashgate.

Crenshaw, Kimberlé (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.

Czirfusz Márton; Ivanics Zsófia; Kovai Cecília és Meszmann Tibor (2019). A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat*, 26, 142–170.

De Port, van Mattijs (1998). *Gypsies, Wars and Other Instances of the Wild. Civilization and its Discontent in a Serbian Town*. Amsterdam University Press.

Du Bois, William Edward Burghardt (1961). Souls of Black Folk: Essays and Sketches. Greenwich, Conn.: Fawcett Publication.

Dunaway, Wilma A. (2018 [2012]). Félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. *Fordulat*, 24, 53–88.

Dupcsik Csaba (2009). *A magyarországi cigányság története – Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris.

Durst Judit (2002). Fertility and childbearing practices among poor Gypsy women in Hungary: The intersections of class, race and gender. *Communist*

and Post-Communist Studies, 35(4), 457–474. https://doi.org/10.1016/S0967-067X(02)00032-6
Durst Judit (2006). Kirekesztettség és gyermekvállalás. Romák termékenységének változása néhány gettósodó aprófaluban. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest.
Durst Judit (2008). „Bárók", patrónusok versus „komák": Eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In Váradi Mónika (szerk.), *Kistelepülések lépéskényszerben* (232–280). Új Mandátum.
Durst Judit (2010). „Minden évben máshogy fordul a világ." A telepfelszámolástól a szegregált cigány faluig. *AnBlokk*, 4, 34–38.
Durst Judit (2017). De ugye biztos nem lesz ebből baj? *Szociológiai Szemle*, 27(2), 88–111.
Durst Judit és Nyírő Zsanna (2018). Soul work and giving back: Ethnic support groups and the hidden costs of social mobility. Lessons from Hungarian Roma graduates. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 4(1), 88–108. https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i1.406
Durst Judit és Nyírő Zsanna (2021a). Introduction. Cultural migrants? The consequences of educational mobility and changing social class among first-in-family graduates in Hungary. *Szociológiai Szemle*, 31(3), 4–20. https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.3.1
Durst Judit és Nyírő Zsanna (2021b). Racialisation rules: The effect of educational upward mobility on habitus. *Szociológiai Szemle*, 31(3), 21–50. https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.3.2
Éber Márk Áron (2021). *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág.
Éber Márk Áron és Gagyi Ágnes (2014). Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat*, 21, 170–191.
Éber Márk Áron; Gagyi, Ágnes; Gerőcs, Tamás és Jelinek, Csaba (2014). 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21, 10–63.
Éber Márk Áron; Gagyi, Ágnes; Gerőcs, Tamás és Jelinek, Csaba (2019). 2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon. *Fordulat*, 26, 28–75.
Efremova, Georgia (2012). Integralist narratives and redemptive anti-Gypsy politics in Bulgaria. In Stewart, Michael (szerk.), *The Gypsy "Menace": Populism and the New Anti-Gypsy Politics* (43–66.). Hurst.
Eredics Lilla (2026). „Kértem az Istentől, hogy csak hadd dolgozhassak, és megadta nekem." Roma nők élettörténetei a „törekvő" cigányság közösségében. *Fordulat*, 35.
Fanon, Frantz (1986). *Black Skin, White Masks*. Pluto Press.

Feischmidt Margit és Szombati Kristóf (2013). Cigányellenesség és szélsőjobboldali politika a magyar társadalomban. *Esély*, 2013/1, 74–100.
Federici, Silvia (2017). On primitive accumulation, globalization and reproduction. *Friktion*. https://friktionmagasin.dk/on-primitive-accumulation-globalization-and-reproduction-c299e08c3693
Ferguson, James és Li, Tania Murray (2018). Beyond the "proper job": Political-economic analysis after the century of labouring man. *PLAAS Working Paper Series*, 51. Institute for Poverty, Land and Agrarian Studies (PLAAS), University of the Western Cape.
Foster, John Bellamy; McChesney, Robert Waterman és Jonna, R. Jamil (2011). The global reserve army of labor and the new imperialism. *Monthly Review*, 63(6). https://monthlyreview.org/2011/11/01/the-global-reserve-army-of-labor-and-the-new-imperialism/
Fraser, Nancy (2014). Behind Marx's hidden abode. *New Left Review*, 86, 55–72.
Gill, S. (1998). European Governance and New Constitutionalism: Economic and Monetary Union and Alternatives to Disciplinary Neoliberalism in Europe. *New Political Economy*, 3(1), 5–26.
Grosfoguel, Ramón (2011). A politikai gazdaságtan és a posztkoloniális tanulmányok gyarmatmentesítése. Transzmodernitás, határgondolkodás és globális gyarmatiság. *Eszmélet*, 23(92), 39–70. https://epa.oszk.hu/01700/01739/00078/pdf/EPA01739_eszmelet_2011_92_tel_039-070.pdf
Gerőcs Tamás, Pinkasz András (2017). A KGST a világrendszerben. *Eszmélet* (29.) 113. 15–36.
Hablicsek, László (2019). A roma népesség számbavételének módszertani kérdései. *Competitio*, 18(1), 5–26. https://ojs.lib.unideb.hu/competitio/article/view/5518/5310.
Hall, Stuart (1997). A kulturális identitásról. In: Feischmidt Margit (szerk.), *Multikulturalizmus* (60–85.). Osiris–Láthatatlan Kollégium.
Havas Gábor (1983a). Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.), *Cigányvizsgálatok* (61–141.). Művelődéskutató Intézet.
Havas Gábor (1983b). Korábbi cigány foglalkozások. In: Andor Mihály (szerk.), *Cigányvizsgálatok* (161–181.). Művelődéskutató Intézet.
Havas Gábor (1983c). Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In Andor Mihály (szerk.), *Cigányvizsgálatok* (181–222). Művelődéskutató Intézet.
Havas Gábor (2005). *Óvodától a szakmáig*. Felsőoktatási Kutatóintézet.
Havas Gábor és Liskó Ilona (2005). *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Felsőoktatási Kutatóintézet.
Havas Gábor; Kemény István és Liskó Ilona (2002). *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó.

Hochschild, Arlie Russell (1979). Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology*, 85(3), 551–575.
Huszár Ákos (2019). Osztálytársadalom-e a magyar társadalom. *Szociológiai Szemle*, 29(4), 4–32. https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2019.4.1
Jávor K.; Molnár M.; Szabó P.; Sárkány M. (2000). A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Paládi-Kovács A. (szerk.), *Magyar néprajz nyolc kötetben: Társadalom VIII.* (977–1006.). Akadémiai Kiadó.
Kállai Ernő (2015). *Bevezetés a magyarországi romák társadalomtörténetébe*. Eszterházy Károly Főiskola.
Kardos László (1983a). Bontási terület. In: Andor Mihály (szerk.), *Cigányvizsgálatok* (45–61.). Művelődéskutató Intézet.
Kardos László (1983b). Toborzás. In Andor Mihály (szerk.), *Cigányvizsgálatok* (19–45.). Művelődéskutató Intézet.
Katona Imre (1965). Átmeneti bérmunkaformák. In: Szabó István (szerk.), *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában: 1848–1914. II. kötet*, Akadémiai Kiadó, 382–432.
Kemény István (1972). A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1(1), 36–48.
Kemény István (1976). Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézet.
Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2009). Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után, *Budapest Working Papers on the Labour Market* (BWP-2009/6).
Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2011). Roma employment in Hungary after the post-communist transition. *Economics of Transition*, 19(3), 563–610. https://doi.org/10.1111/j.1468-0351.2011.00410.x
Kóczé Angéla (2010). *Nehéz sorsú asszonyok feketén-fehéren*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
Kóczé Angéla (2011). *Gender, Ethnicity and Class: Romani Women's Political Activism and Social Struggles*. PhD-disszertáció. Central European University.
Kóczé Angéla (2014). A rasszista tekintet és beszédmód által konstruált roma férfi és női testek a médiában. *Apertúra*. http://uj.apertura.hu/2014/nyarosz/kocze-a-rasszista-tekintet-es-beszedmod-altal-konstrualt-roma-ferfi-es-noi-testek-a-mediaban/
Kóczé Angéla (2016). Romani women and the paradoxes of neoliberalism: Race, gender and class in the era of late capitalism in East-Central Europe. In: Kováts Eszter (szerk.), *Solidarity in Struggle. Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe*, Friedrich-Ebert-Stiftung, 42–54.

Kóczé Angéla; Neményi Mária és Szalai Júlia (2017). *Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Kóczé Angéla (2018). Transgressing Borders: Challenging Racist and Sexist Epistemology. In: Beck, Sam és Ivasiuc, Ana (szerk.), *Roma Activism. Reimagining Power and Knowledge* (111–129.). Berghahn Books.

Kovách Imre (2012). *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó.

Kovai Cecília (2008a). Az iskola és a család. Kizáró és megengedő viszonyok. *Beszélő*, 13(5), 80–88. https://doi.org/10.2307/j.ctvw04ch1.11

Kovai Cecília (2008b). „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket". In: Kovács Éva (szerk.), *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben* (175–230.). MTA Szociológiai Kutatóintézete.

Kovai Cecília (2016). Önellátó függőség: a közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy tolnai megyei faluban. In: Kovács Katalin (szerk.), *Földből élők: polarizáció a magyar vidéken* (137–160.). Argumentum Kiadó.

Kovai Cecília (2017). *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan.

Kovai Cecília (2019). Permanent wage labour as a norm. Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, Special Issue, 7, 143–161. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142.

Kovai Cecília (2020). Egy „elképzelt középosztály" és a lokalitás „valósága". Tanodák mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle*, 30(2), 72–95. https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.4.

Kovai Cecília és Puskás Fanni (2023). Munkaerő-tartaléksereg, felesleges népesség, prekariátus? „Ötletek" a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez. *Korall*, 24, 92, 80–107. https://doi.org/10.52656/KORALL.2023.02.004.

Kovai Cecília; Puskás Fanni Mária; Szőke Alexandra (2025). Trapped Ambitions: The Contradiction of Social Immobility amongst Roma Youth in Hungary. *Journal of Intercultural Studies*, 47(8), 1550–1571. https://doi.org/10.1080/07256868.2024.2440472.

Kovai Cecília és Vigvári András (2020). Befejezetlen proletarizáció? Vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válság után. *Tér és Társadalom*, 34(3), 68–89.

Köllő János (2017). A szerkesztő előszava. In Fazekas Károly és Köllő János (szerk.), *Munkaerőpiaci tükör* (41–47.). MTA KRTK.

Központi Statisztikai Hivatal (2014). *2011. évi népszámlálás. 9. Nemzetiségi adatok*. KSH. https://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/nemzetiseg/00_1_1_9.pdf

Központi Statisztikai Hivatal (2023). *Népszámlálás 2022 – Nemzetiségek: Országos adatok*. KSH. https://nepszamlalas2022.ksh.hu/szakterulet/orszagos-adatok

Ladányi János (2005). *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Új Mandátum.

Ladányi János és Szelényi Iván (2004). *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág.

Ladányi János és Szelényi Iván (2005). Van-e értelme az underclass kategória használatának? In Ladányi János (szerk.), Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005) (470–476). Új Mandátum.

Magyarország (2025). A helyi önazonosság védelméről szóló 2025. évi XLVIII. törvény. *Magyar Közlöny*, 2025/87. sz. https://njt.hu/jogszabaly/2025-48-00-00

Marx, Karl (1949 [1867]). *A tőke. I. kötet*. Szikra.

Marx, Karl (1955 [1867]). Viszonylagos túlnépesség, illetve ipari tartaléksereg fokozódó termelése. In Marx, Karl, *A tőke* (583–594.). Szikra.

Mbembe, Achille (2008). Mi a posztkolonializmus? *Magyar Lettre Internationale*. https://www.eurozine.com/mi-az-a-posztkolonializmus/

McIntosh, Peggy (1990). White privilege: Unpacking the invisible knapsack. *Independent School*, 49, 31–35.

Melegh Attila (2006). *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Central European University Press.

Mezey Barna (1986). *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Kossuth.

Millar, Kathleen M. (2014). "Precarious present": Wageless labor and disrupted life in Rio de Janeiro, Brazil. *Cultural Anthropology*, 29(1), 32–53. https://doi.org/10.14506/ca29.1.04

Millar, Kathleen M. (2017). Toward a critical politics of precarity. *Sociology Compass*, 11(6). https://doi.org/10.1111/soc4.12483

Millar, Kathleen M. (2018). *Reclaiming the Discarded: Life and Labor on Rio's Garbage Dump*. Duke University Press. https://doi.org/10.1215/9780822372073

Nagy Pál (2018). Vázlat a magyarországi cigányság történetének értelmezéséhez. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.), *Alapismeretek a cigány, roma közösségekről* (11–40.). Magyar Cserkészszövetség.

Nagy Pál (2020). Parasztok, cigányok, proletárok. Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez (19–20. század). *Aetas – Történettudományi folyóirat*, 35(1), 131–149.

Neilson, Brett és Rossiter, Ned (2008). Precarity as a political concept, or, Fordism as exception. *Theory, Culture & Society*, 25(7–8), 51–72. https://doi.org/10.1177/0263276408097796

Neményi Mária (1998). *Cigány anyák az egészségügyben*. Magánkiadás.

Neményi Mária és Szalai Júlia (szerk.) (2005). *Kisebbségek kisebbsége – A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum Kiadó.
Népszava (2025a). Pilisben nem létesíthet lakcímet, aki nem tud magyarul, vagy nincs munkája. https://nepszava.hu/3292497_pilis-bekoltozes-tiltas-munkakerules-helyi-onazonossag-vedelme-onkormanyzati-rendelet
Népszava (2025b). Sátoraljaújhelyen is megszavazták a „helyi önazonosság védelméről" szóló rendeletet. https://nepszava.hu/3291595_satoraljaujhely-helyi-onazonossag-vedelmerol-szolo-onkormanyzati-rendelet
Nyírő Zsuzsanna (2026). Hídszerepben: Roma első generációs diplomások mobilitási pályájuk értelméről. *Fordulat*, 35.
Patel, Raj és Moore, Jason W. (2019). *A History of the World in Seven Cheap Things*. Verso. https://doi.org/10.1525/9780520966376
Pénzes János; Tátrai Patrik és Pásztor István Zoltán (2018). A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az ezredforduló után. *Tér és Társadalom*, 32(2), 125–147. https://real.mtak.hu/85799/
Petrovici, Norbert; Raț, Cristina; Simionca, Anca és Vincze Enikő (2019). Introduction: Racialized labour of dispossessed as an endemic feature of capitalism. In Vincze Enikő, Petrovici, Norbert, Raț, Cristina és Picker, Giovanni (szerk.), *Racialized Labour in Romania: Spaces of Marginality at the Periphery of Global Capitalism*, Palgrave Macmillan, 1–37.
Pilis Város Önkormányzata (2025). 15/2025. (VIII. 29.) Pilis Város önazonossága védelméről szóló önkormányzati rendelet. https://or.njt.hu/eli/730655/r/2025/15
Pulay Gergely (2012). A civilizált, a csavargó, a rafinált és a balek: Utcai élet és informalitás egy bukaresti szegénynegyedben. *Beszélő*, 17(12).
Pulay Gergely (2014). Staging ethnicity: Cultural policies and musical practises of Roma performers in Budapest. *Acta Ethnographica Hungarica*, 59(1), 3–24.
Pulay Gergely (2015). "I'm good but also mad": The street economy in a poor neighbourhood of Bucharest. In Brazzabeni, Micol, Cunha, Manuela Ivone és Fotta, Martin (szerk.), *Gipsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*, Berghahn.
Pulay Gergely (2017). *Street Life, Value and Exchange in a Poor Neighborhood of Bucharest*. Doktori disszertáció. Central European University.
Pulay Gergely (2018). Crises, securitizations and the Europeanization of Roma representation. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 4(3), 180–192. https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i3.489
Quijano, Aníbal (2000). Coloniality of power and Eurocentrism in Latin America. *International Sociology*, 15(2), 215–232. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76273-9_1

Rajaram, Prem Kumar (2018). Refugees as surplus population: Race, migration and capitalist value regimes. *New Political Economy*, 23(5), 627–639. https://doi.org/10.1080/13563467.2017.1417372

Read, Jason (2009). A genealogy of homo economicus: Neoliberalism and the production of subjectivity. *Foucault Studies*, 6, 25–36. https://doi.org/10.22439/fs.v0i0.2465

Rose, Nikolas (1999). *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge University Press.

Sanyal, Kalyan (2007). *Rethinking Capitalist Development: Primitive Accumulation, Governmentality and Postcolonial Capitalism*. Routledge.

Sara, Swerdlyk (2026). A posztszocialista Miskolc története alulnézetből: A kanadai roma menedékkérés történeti perspektívából. *Fordulat*, 35.

Sátoraljaújhely Város Önkormányzata (2025). 25/2025. (VIII. 31.) Sátoraljaújhely Város önazonossága védelméről szóló önkormányzati rendelet. https://or.njt.hu/eli/108920/r/2025/25

Scheiring Gábor és Szombati Kristóf (2020). From neoliberal disembedding to authoritarian re-embedding: The making of illiberal hegemony in Hungary. *International Sociology*, 35(6), 721–738. https://doi.org/10.1177/0268580920930591

Simon Éva (2000). A cigánykérdés jogi szabályozása Magyarországon 1–3. *Amaro Drom*, 10, 3–6; 11, 6–10; 12, 3–5.

Smith, Gavin A. (2011). Selective hegemony and beyond – Populations with "no productive function": A framework for enquiry. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 18(1), 2–38. https://doi.org/10.1080/1070289X.2011.593413

Solt Ottília (1998). *Méltóságot mindenkinek: összegyűjtött írások I. kötet*. Beszélő.

Standing, Guy (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic. https://doi.org/10.5040/9781849664554

Stewart, Michael (1994). *Daltestvérek*. T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.

Stewart, Michael (2001). Communist Roma policy 1945–1989 as seen through the Hungarian case. In Guy, Will (szerk.), *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*, University of Hertfordshire Press, 71–92.

Stewart, Michael (2002). Underclass, race and "the Roma" in post-communist Eastern Europe. In Hann, Chris (szerk.), *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Europe and Asia* (133–155.). Routledge.

Stewart, Michael (2005). Depriváció, romák, underclass. In Ladányi János (szerk.), *Szociális és etnikai konfliktusok* (453–470.). Új Mandátum.

Szalai Júlia (2000). Az elismerés politikája és a „cigánykérdés". In: Horváth Ágota, Landau Edit és Szalai Júlia (szerk.), *Cigánynak születni* (543–579.). Új Mandátum.

Szalai Júlia (2005). A jóléti fogda I–II. *Esély*, 1, 3–34.
Szalai Júlia (2007). *Nincs két ország…? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris.
Szelényi Iván (2017). Strukturális mobilitás, új munkásosztály és etnicitás (mint társadalmi konstrukció). *Replika*, 104(4), 15–22.
Szombati Kristóf (2018). *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Rural Hungary*. Berghahn Books. https://doi.org/10.2307/j.ctvw04cbm
Szombati Kristóf (2026). A rasszista politika társadalmi gyökerei és mozgatórugói. *Fordulat*, 35.
Szuhay Péter (2012). *Sosemlesz Cigányország. Magyarország felfedezése*. Osiris.
Tesar, Catalina (2012). "Women married off to chalices": Gender, kinship and wealth among Romanian Cortorari Gypsies. PhD disszertáció. University College London, Department of Anthropology.
van Baar, Huub (2019). From 'lagging behind' to 'being beneath'? The de-developmentalization of time and social order in contemporary Europe. In van Baar, Huub, Ivasiuc, Ana és Kreide, Regina (szerk.), *The Securitization of the Roma in Europe*, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77035-2
van der Linden, Marcel (2001). Global labor history and "the modern world-system": Thoughts at the twenty-fifth anniversary of the Fernand Braudel Center. *International Review of Social History*, 46(3), 423–459. https://doi.org/10.1017/S0020859001000268
Vidra Zsuzsa (2013). A szakképzetlen bérmunka szerepe a falusi romák megélhetési stratégiáiban. In Kovács Katalin és Váradi Mónika (szerk.), *Hátrányban vidéken* (57–74.). Argumentum.
Virág Tünde (2010). *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó.
Varga Júlia (2023). Oktatási és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. In *Munkaerőpiaci tükör 2022* (72–79.). Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat.
Wacquant, Loïc (2008). *Urban Outcast: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press.
Wallerstein, Immanuel (2000). *The Essential Wallerstein*. The New Press.
Williams, Raymond (1977). *Marxism and Literature*. Oxford University Press.
Zolnay János (2008). Hiányzó ágens. *Educatio*, 4, 549–556.